

Το κεφάλαιο, προγεννήτωρ του σοσιαλισμού: Η πρόοδος ως διαλεκτική της αρνητικότητας στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας

Εισαγωγή

Το βασικό θέμα του παρόντος άρθρου είναι το πέρασμα από την «προϊστορία της ανθρώπινης κοινωνίας» στην ιστορία της ανθρωπότητας μέσω του επαναστατικού μετασχηματισμού της παλιάς κοινωνίας. Το πέρασμα αυτό αντιμετωπίζεται ως πρόοδος της ανθρωπότητας υπό την έννοια μιας αντιφατικής κίνησης, ως εκδήλωση της διαλεκτικής της αρνητικότητας. Καταρχάς, το άρθρο αναδιατυπώνει και συζητά την κεντρική θέση του Μαρξ, σύμφωνα με την οποία το κεφάλαιο, μέσω των ενδοφύων του αντιφάσεων, δημιουργεί τις συνθήκες του ίδιου του αφανισμού του, όπως επίσης και τα στοιχεία για την οικοδόμηση μιας ένωσης ελεύθερων ατόμων. Στη συνέχεια, και στο φως της αλληλογραφίας του Μαρξ με τους Ρώσους στα ύστερα χρόνια του, το άρθρο εισέρχεται στο πρόβλημα του εάν ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής (ΚΤΠ) αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση για την οικοδόμηση της νέας κοινωνίας, ή εάν, αντίθετα, η παλιά κοινωνία παρά την απουσία του ΚΤΠ θα μπορούσε να γεννήσει τις αναγκαίες συνθήκες για το πέρασμα στη νέα κοινωνία. Τέλος, στο πλαίσιο της ευρείας μαρξικής προοπτικής της ανθρώπινης προόδου συζητείται το όλο ζήτημα του επαναστατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας, όπου και υποστηρίζεται ότι ο Μαρξ είναι ένας μεγάλος «αναστοχαστής» της προόδου, ότι η οπτική του δεν έχει τίποτα το κοινό με την όποια μονοδιάστατη (θετική ή αρνητική) άποψη της ανθρώπινης προόδου (ή υποχώρησης) και ότι η άποψη αυτή αποτελεί μια όψη της διαλεκτικής της αρνητικότητας που διέπει την κριτική της πολιτικής οικονομίας.

Σοσιαλισμός, το βλαστάρι του κεφαλαίου

Το σύνολο της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* (Κριτική, για συντομία) διαπνέεται. Θα μπορούσαμε να πούμε, από αυτά που έγραψε ο Μαρξ αναφερόμενος αντίστοιχα σε δυο μεγάλους φιλοσόφους, τον Σπινόζα και τον Χέγκελ. Στα *Παρισινά χειρόγραφα* (1844), αναφερόμενος στη *Φαινομενολογία του Χέγκελ*, ο Μαρξ υπογράμμισε ότι το «μεγαλείο» της

έγκειται στη «διαλεκτική της αρνητικότητας ως κινητήριας και δημιουργού αρχής» (1988: 316. Το χειρόγραφο αυτό δεν περιλαμβάνεται στην έκδοση του τόμου II του *Κεφαλαίου* από τον Ένγκελς). Ο Μαρξ δείχνει πώς το κεφάλαιο δημιουργεί τις υποκειμενικές και αντικειμενικές συνθήκες της άρνησής του και, ταυτόχρονα, τα στοιχεία της νέας κοινωνίας –του σοσιαλισμού– που προορίζεται να το διαδεχτεί. Στην *Κριτική* ο σοσιαλισμός (ισοδύναμο του κομμουνισμού) σημαίνει μια «κοινωνία ελεύθερων συνεταιρισμένων παραγωγών» που βασίζεται στον «συνεταιριστικό τρόπο παραγωγής (ΣΤΠ)». Αυτή η «ένωση ελεύθερων ατόμων», η κορωνίδα της πράξης αυτοχειραφέτησης των παραγωγών, κατά την οποία τα άτομα δεν υπόκεινται πλέον ούτε σε προσωπικές εξαρτήσεις –όπως στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες– ούτε σε υλικές εξαρτήσεις –όπως στις εμπορευματικές (καπιταλιστικές) κοινωνίες– αποκλείει, εξ ορισμού, την ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, την εμπορευματική μορφή του προϊόντος της εργασίας, τη μισθωτή εργασία και το κράτος. Εδώ, τα ελεύθερα συνεταιρισμένα «κοινωνικά άτομα» είναι κύριοι του κοινωνικού τους κινήματος, διατηρώντας τις κοινωνικές τους σχέσεις υπό τον έλεγχό τους (Marx 1987: 110; 1965: 614).

Η απουσία υλικής εξάρτησης για το άτομο, που συνδέεται υποχρεωτικά με τη συλλογική (κοινωνική) κυριαρχία της «ένωσης των ελεύθερων ατόμων» επί των συνθηκών παραγωγής, εξαρτάται πρώτα απ' όλα από την ύπαρξη μιας αφθονίας υλικού πλούτου, μιας αφθονίας που θα βασίζεται σ' έναν υψηλό βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων σε παγκόσμιο επίπεδο, συμπεριλαμβανομένης της ποσοτικής και ποιοτικής ανάπτυξης της μεγαλύτερης παραγωγικής δύναμης, του προλεταριάτου –της επαναστατικής τάξης– στην παγκοσμιοϊστορική της ύπαρξη» (Marx 1965: 135, Marx and Engels 1973: 34). Κατά πρώτον, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, που βασικά αποτελεί την «ανάπτυξη του πλούτου της ανθρώπινης φύσης ως σκοπού καθ'αυτόν», είναι μια απόλυτα αναγκαία «πρακτική (προ)υπόθεση της ανθρώπινης χειραφέτησης, γιατί χωρίς αυτήν θα έχουμε απλά μια γενίκευση της ανέχειας και της ένδειας, και μαζί με τη φτώχεια, θα αρχίσει επίσης ο αγώνας για την εξοικονόμηση των προς το ξην» (1973: 34-35, Marx 1959: 107). Αλλά δεν είναι μόνον αυτό. Με την πρόοδο των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας αυξάνεται επίσης ο διαθέσιμος χρόνος πέραν του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου – δηλαδή η αύξηση του ελεύθερου χρόνου της κοινωνίας ως η βάση των δημιουργικών δραστηριοτήτων των ατόμων¹. Από την άλλη μεριά, «μόνο με την καθολική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι δυνατόν να υπάρξει μια παγκόσμια αλληλοσυσχέτιση (Verkehr) μεταξύ των ανθρώπων» (Marx and Engels 1973: 33). Η συλλογική κυριαρχία της κοινωνίας επί των συνθηκών παραγωγής με τη σειρά της προϋποθέτει τον έλεγχο των κοινωνικών ατόμων επί των κοινωνικών τους σχέσεων. Ωστόσο η ύπαρξη καθολικά αναπτυσσόμενων ατόμων που έχουν υπό τον έλεγχό τους τις κοινωνικές τους σχέσεις δεν είναι κάτι φυσικά δεδομένο, είναι «προϊόν της ιστορίας» που προϋποθέτει μια ολόκληρη σειρά υλικών συνθηκών, που με τις σειρά τους αποτελούν προϊόν μιας «μακράς και επώδυνης ιστορίας ανάπτυξης» (1953: 77, 1987: 110). Και αν οι υλικές σχέσεις παραγωγής και οι αντίστοιχες σχέσεις κυκλοφορίας μιας αταξικής κοινωνίας δεν υφίστανται σε λανθάνουσα μορφή στην παρούσα κοινωνία, (τότε) «κάθε προσπάθεια κατάρριψης της κοινωνίας θα ήταν δονκιχωτισμός» (1953: 77). Αυτό που δημιουργεί τις απαιτούμενες υλικές συνθήκες της (προλεταριακής και επομένως και της ανθρώπινης) χειραφέτησης είναι ακριβώς το κεφάλαιο.

Καταρχήν, ο αντιφατικός χαρακτήρας της σχέσης αναγκαιάς εργασίας-υπερεργασίας, που τον συναντάμε σ' όλες τις ταξικές κοινωνίες, προσλαμβάνει ένα ειδικό νόημα με την υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, όπου κυριαρχούν οι αξίες χρήσης και όχι οι αξίες ανταλλαγής, η υπερεργασία προσδιορίζεται από έναν ορισμένο κύκλο αναγκών. Στις πρώιμες ταξικές κοινωνίες, ο εργάσιμος χρόνος επεκτείνεται για να παραχθεί, πέραν των μέσων διαβίωσης των άμεσων παραγωγών, μια ορισμένη ποσότητα αξιών χρήσης για τους αφέντες. Η σημασία του εργάσιμου χρόνου πέραν της εργασίας που είναι απαραίτητη για τις φυσικές ανάγκες διαβίωσης γίνεται κατά πολύ σπουδαιότερη από τη στιγμή που η ανταλλακτική αξία καθίσταται το καθοριστικό στοιχείο της παραγωγής. Στην εποχή του κεφαλαίου, που ουσιαστικά αποτελεί τη γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή, ο εξαναγκασμός της εργασίας να επεκτείνει τον εργάσιμο χρόνο πέραν του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου είναι μέγιστος (1976: 174). Σε σύγκριση με προγενέστερες ταξικές κοινωνίες που βασιζόνταν στην απόσπαση υπερεργασίας από τους άμεσους παραγωγούς, το κεφάλαιο αποσπά υπερεργασία κατά τρόπο και υπό συνθήκες που είναι ευνοϊκότερες για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και των κοινωνικών σχέσεων, όπως επίσης και για τη δημιουργία των στοιχείων μιας «νέας και υψηλότερου τύπου κοινωνίας» – γεγονός που συνιστά «μια από τις εκπολιτιστικές πλευρές του κεφαλαίου» (1992: 837, 1964: 827). «Η παραγωγή χάριν της παραγωγής ως σκοπός καθ'αυτόν (als Selbstzweck)», γράφει ο Μαρξ, «εμφανίζεται ήδη με την τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, από τη στιγμή που ο άμεσος σκοπός της παραγωγής γίνεται η παραγωγή όσο το δυνατόν μεγαλύτερης ποσότητας υπεραξίας (και) αποφασιστικός στόχος γίνεται η ανταλλακτική αξία των προϊόντων... Είναι μια παραγωγή που δεν συνδέεται ούτε με περιορισμένες ανάγκες ούτε με ανάγκες που την περιορίζουν. Είναι η μία πλευρά, η θετική if you like, σε αντιδιαστολή με τους προγενέστερους τρόπους παραγωγής» (1988: 107. Η έκφραση «if you like» εμφανίζεται αυτούσια στο πρωτότυπο)².

Το κεφάλαιο, πέρα από την αδιάλειπτη προσπάθειά του να οδηγήσει την πλειονότητα της κοινωνίας σε εργασία πέραν αυτής που απαιτείται για την ικανοποίηση των άμεσων αναγκών, ωθεί την εργασία σε μια μεγαλύτερη διαφοροποίηση της παραγωγής προς μια διεύρυνση του κύκλου των αναγκών και των μέσων ικανοποίησής τους, και μέσω αυτής στην εξάσκηση των ανθρώπινων δεξιοτήτων προς όλες τις κατευθύνσεις³. Στο βαθμό που αυτό το οποίο εξαναγκάζει τις μάζες της κοινωνίας να εργάζονται πέραν των άμεσων αναγκών τους είναι ακριβώς ο πειθαναγκασμός του κεφαλαίου, «το κεφάλαιο δημιουργεί κουλτούρα, επιτελεί μια ιστορικοκοινωνική λειτουργία» (1976: 173, 175)⁴. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο βαθμός και η καθολικότητα της ανάπτυξης των δεξιοτήτων (Vermögen) που είναι απαραίτητες για τη δημιουργία «καθολικά αναπτυγμένων ατόμων» (προ)υποθέτει ακριβώς μια παραγωγή βασισμένη σε αξίες ανταλλαγής τις οποίες δημιουργεί με αντιφατικό τρόπο, για πρώτη φορά, σε συνδυασμό με τη γενική αλλοτρίωση του ατόμου ως προς τον εαυτό του και τους άλλους, την καθολικότητα και την ολότητα των σχέσεων και των δεξιοτήτων των ατόμων (1953: 79-80)⁵. Αυτή είναι η «ιστορική αιτιολόγηση» του διαχωρισμού της εργασίας από την ιδιοκτησία.

Ο πλούτος, στην αυτόνομη ύπαρξή του, υπάρχει μόνο είτε για την άμεσα εξαναγκασμένη εργασία –τη δουλοκτησία– είτε για την έμμεσα εξαναγκασμένη εργασία – τη μισθωτή εργ-

γασία. Η άμεσα εξαναγκασμένη εργασία δεν έρχεται αντιμέτωπη με τον πλούτο ως κεφάλαιο, αλλά μόνο ως σχέση (προσωπικής) επιβολής. Επομένως στη βάση της άμεσα εξαναγκασμένης εργασίας θα υπάρχει μόνο η αναπαραγωγή της σχέσης της (προσωπικής) επιβολής, για την οποία ο πλούτος έχει αξία μόνον ως διασκέδαση, όχι ως πλούτος ως τέτοιος, «μια σχέση, επομένως, που δεν μπορεί ποτέ να δημιουργήσει παγκόσμια βιομηχανία» (1953: 232). «Η πρωταρχική ενότητα μεταξύ του εργαζομένου και των συνθηκών παραγωγής», γράφει ο Μαρξ, «έχει δύο κύριες μορφές (αν αφήσουμε κατά μέρος το δουλοκτητικό καθεστώς, όπου ο ίδιος ο εργαζόμενος αποτελεί μέρος των αντικειμενικών συνθηκών παραγωγής): την ασιατική κοινότητα (φυσικός κομμουνισμός) και τη μικρή οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση (που συνδέεται με την οικοτεχνία) με τη μια ή την άλλη μορφή. Και οι δύο είναι πρώιμες μορφές και εξίσου περιορισμένες ώστε να μην μπορούν να αναπτύξουν την εργασία ως κοινωνική εργασία, και την παραγωγική ισχύ της κοινωνικής εργασίας, εξ ου η αναγκαιότητα χωρισμού, τομής, αντίθεσης μεταξύ εργασίας και ιδιοκτησίας (στις συνθήκες παραγωγής). Η ακραία μορφή αυτής της τομής, εντός της οποίας, ταυτόχρονα, οι παραγωγικές δυνάμεις αναπτύσσονται στον ισχυρότερο βαθμό, είναι η μορφή του κεφαλαίου. Στην υλική βάση που αυτό δημιουργεί και μέσω των επαναστάσεων που υφίστανται η εργατική τάξη και η κοινωνία συνολικά, στη διαδικασία δημιουργίας του μπορεί να αποκατασταθεί η αρχική ενότητα» (1962: 419. Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο. Οι φράσεις «οι παραγωγικές δυνάμεις ... στον ισχυρότερο βαθμό», και «υφίστανται ... η κοινωνία συνολικά» είναι αγγλικά στο πρωτότυπο κείμενο)⁶.

Είναι αυτονόητο ότι η παραγωγή χάριν της παραγωγής πραγματοποιείται στον καπιταλισμό «εις βάρος της ανθρώπινης μονάδας», παράλληλα με τη γενική αλλοτρίωση του ατόμου σε σχέση με τον εαυτό του και τους άλλους, όπως σημειώσαμε προηγουμένως. Η οικονομία στα κοινωνικά μέσα παραγωγής, η οικονομία στο κόστος, στα χέρια του κεφαλαίου γίνεται ταυτόχρονα «ένα σύστημα καταλήστευσης, στη διάρκεια της εργασίας, των συνθηκών ζωής του εργάτη, του χώρου, του αέρα, του φωτός και των προσωπικών συνθηκών ασφάλειας απέναντι στους κινδύνους και το ανθυγιεινό περιβάλλον της παραγωγικής διαδικασίας», μια ανηλεής σπατάλη εργασιακής δύναμης και η πλέον «αναίσχυνη ληστεία» των φυσιολογικών συνθηκών ζωντανής εργασίας (1987: 413, 443, 1965: 959-60, 983, 1988: 107). Η καπιταλιστική παραγωγή πραγματοποιεί εξαιρετικές οικονομίες σε πραγματωμένη εργασία, δε εργασία πραγματωμένη σε εμπορεύματα. Παράλληλα είναι πολύ περισσότερο πολυδάπανη απ' όσο οποιασδήποτε άλλος ανθρώπινος τρόπος παραγωγής, σε ζωντανή εργασία, πολυδάπανη όχι μόνο σε σάρκα και αίμα και μύες, αλλά και σε μυαλό και νεύρα» (1976: 324. Και οι δύο προτάσεις αγγλικά στο πρωτότυπο). Ενώ ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής (ΚΤΠ) –σε αντίθεση με τους προγενέστερους τρόπους παραγωγής– δεν θεωρεί και δεν αντιμετωπίζει τις υπαρκτές μορφές παραγωγικής διαδικασίας ως οριστικές, επαναστατικοποιώντας την τεχνική της βάση, ταυτόχρονα δημιουργεί το τερατούργημα του εφεδρικού στρατού εργασίας, δημιουργεί ατελείωτες εκατόμβες (Opferfest) της εργατικής τάξης και ξεσπά στον όλεθρο της κοινωνικής αναρχίας», καθιστώντας «κάθε οικονομική πρόοδο δημόσια συμφορά» (1987: 566, 1965: 991). Έτσι λοιπόν, στην εποχή του κεφαλαίου, «οι παραγωγικές δυνάμεις γνωρίζουν μια μονοδιάστατη ανάπτυξη και καθίστανται οι καταστροφικές δυνάμεις για την πλειοψηφία (Marx and Engels 1973: 60).

Τώρα, η ανάπτυξη των ανταγωνισμών μιας κοινωνικής μορφής παραγωγής είναι ο «μοναδικός ιστορικός (πραγματικός) τρόπος προς τη διάλυση του και τη μεταμόρφωσή του» (1987: 467, 1965: 993). Το κεφάλαιο ακριβώς δημιουργεί τις συνθήκες της άρνησής του. Σ' ένα προγενέστερο κείμενο, που απευθύνόταν στους εργάτες, ο Μαρξ υπογραμμίζει καθαρά αυτό που αποκαλεί «θετική πλευρά του κεφαλαίου», ότι δηλαδή χωρίς τη μεγάλη βιομηχανία, τον ελεύθερο ανταγωνισμό, την παγκόσμια αγορά και τα αντιστοιχα μέσα παραγωγής δεν θα υπήρχαν οι υλικοί πόροι για τη χειραφέτηση του προλεταριάτου και τη δημιουργία της νέας κοινωνίας. Προσθέτει ότι χωρίς αυτές τις συνθήκες το προλεταριάτο δεν θα έπαιρνε το δρόμο της συνένωσης, ούτε θα γνώριζε την ανάπτυξη που το καθιστά ικανό να επαναστατικοποιήσει την παλιά κοινωνία, αλλά και τον εαυτό του» (1973: 555). Ταυτόχρονα το κεφάλαιο μετασχηματίζει τη διάσπαρτη, απομονωμένη, μικρής κλίμακας εργασία σε μια συνδυασμένη και κοινωνικά οργανωμένη εργασία μεγάλης κλίμακας υπό την άμεση κυριαρχία του και κατ' αυτό τον τρόπο γενικεύει επίσης τον άμεσο αγώνα των εργατών εναντίον αυτής της κυριαρχίας. Με τις υλικές συνθήκες και τους κοινωνικούς συνδικασμούς της παραγωγής το κεφάλαιο αναπτύσσει ταυτόχρονα τις αντιφάσεις και τους ανταγωνισμούς, «τις δυνάμεις καταστροφής της παλαιάς κοινωνίας και τα στοιχεία σχηματισμού μιας νέας κοινωνίας». Παράλληλα με την καταπίεση της αυξανόμενης εξασθλίωσης, τη σκλαβιά, τον ξεπεσμό, την εκμετάλλευση, αναπτύσσεται επίσης η «αντίσταση μιας εργατικής τάξης ολοένα και πιο πειθαρχημένης, ενωμένης και οργανωμένης μέσω του ίδιου του μηχανισμού της καπιταλιστικής παραγωγής» (1987: 452, 682, 1965: 995-96, 1239). Ενώ ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, σε αντιδιαστολή με τους προγενέστερους τρόπους παραγωγής, δημιουργεί μια τεράστια πρόοδο όσον αφορά την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνικής εργασίας, «εμπεριέχει επίσης, στην ανταγωνιστική του μορφή, ... την αναγκαιότητα της κατεδάφισής του» (1962: 426).

Από τη άλλη πλευρά, το ίδιο το κεφάλαιο αναδεικνύεται τελικά σε υλικό φραγμό της καπιταλιστικής παραγωγής. Τα όρια εντός των οποίων και μόνο μπορεί να κινηθεί η συντήρηση και αξιοποίηση των κεφαλαιακών αξιών έρχονται συνεχώς σε αντίφαση με τις μεθόδους παραγωγής που πρέπει να χρησιμοποιεί το κεφάλαιο για την επίτευξη των στόχων του, οι οποίες το οδηγούν σε μια απεριόριστη αύξηση της παραγωγής, της παραγωγής ως στόχου καθ'αυτόν, μια ανεπιφύλακτη ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας. Το μέσο – η ανεπιφύλακτη ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων – έρχεται σε συνεχή σύγκρουση με τον περιορισμένο στόχο – την αξιοποίηση του υπάρχοντος κεφαλαίου. «Αν επομένως ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι ένα ιστορικό μέσο για την ανάπτυξη της υλικής παραγωγικής δύναμης και τη δημιουργία της αντίστοιχης με αυτήν παγκόσμιας αγοράς, αποτελεί ταυτόχρονα μια αδιάλειπτη αντίφαση μεταξύ αυτού του ιστορικού καθήκοντος και των αντίστοιχων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής» (1964: 260; 1992: 324). Έτσι λοιπόν είναι σαφές ότι οι υλικές και πνευματικές (geistigen) συνθήκες της άρνησης της μισθωτής εργασίας και του κεφαλαίου, που αποτελούν οι ίδιες την άρνηση των προγενέστερων μορφών ανελεύθερης κοινωνικής παραγωγής, είναι ταυτόχρονα το αποτέλεσμα της (κεφαλαιακής) παραγωγικής διαδικασίας. «Η αυξανόμενη ανεπάρκεια της παραγωγικής ανάπτυξης της κοινωνίας, σε συνδικασμό με τις μέχρι τώρα υπαρκτές σχέσεις παραγωγής, εκφράζεται με πολύ οξείες αντιφάσεις, κρίσεις, πολιτικές

ταραχές. «Η βίαιη καταστροφή του κεφαλαίου, όχι μέσω σχέσεων εξωτερικών προς αυτό, αλλά ως συνθήκη της αυτοπροφύλαξης του, (είναι) η πιο εντυπωσιακή μορφή με την οποία προτείνεται να αποχωρήσει και να παραχωρήσει τη θέση του σε μια ανώτερη μορφή κοινωνικής παραγωγής» (1953: 635-16. Η λέξη «προτείνεται» και η φράση που αρχίζει με τις λέξεις «να αποχωρήσει» αγγλικά στο πρωτότυπο). Υπ' αυτή την ουσιαστική έννοια, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής συνιστά τη μετάβαση στον σοσιαλιστικό ή το «συνεταιριστικό τρόπο παραγωγής» (1962: 426, 1992: 504, 662; 1964: 456, 621). Με τις πασίγνωστες λέξεις της *Κριτικής της Γκότα*, η σοσιαλιστική (κομμουνιστική) κοινωνία «προέρχεται από τα σπλάχνα» της καπιταλιστικής κοινωνίας (Marx 1966b: 178).

Ο «ύστερος Μαρξ» και ο δρόμος προς το σοσιαλισμό

Έχει υποστηριχτεί ευρύτατα ότι στα τελευταία χρόνια του, και ιδίως στα γραπτά του για τη Ρωσία⁷, ο Μαρξ μετέβαλε εκ θεμελίων, αν δεν αναίρεσε, την προηγούμενη κεντρική του θέση σύμφωνα με την οποία τα στοιχεία της νέας κοινωνίας γεννιούνται στους κόλπους του κεφαλαίου μέσω μιας διαδικασίας δημιουργίας των συνθηκών της ίδιας της αναίρεσής του. Η άποψη αυτή υποστηρίχτηκε ιδιαίτερα, σχετικά πρόσφατα, από τους Theodor Shanin και Haruki Wada, σ' ένα βιβλίο που άσκησε μεγάλη επιρροή στους φοιτητές – μαρξιστές ή άλλους (Shanin 1983). Αργότερα, την ίδια κατά βάση ιδέα υποστήριξε, με κάποιες τροποποιήσεις, ένας λατινοαμερικανός μελετητής του Μαρξ (Dussel 1990). Ας εξετάσουμε αυτή την επιχειρηματολογία.

Στα γραπτά εκείνα ο Μαρξ απαντούσε σ' ένα ερώτημα που του είχαν θέσει οι Ρώσοι με τους οποίους αλληλογραφούσε: θα μπορούσαν οι ήδη υπάρχουσες ρωσικές αγροτικές κοινότητες να αποτελέσουν τη βάση οικοδόμησης του σοσιαλισμού (κομμουνισμού) στη Ρωσία χωρίς να μεσολαβήσει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, ή θα πρέπει να περάσει η Ρωσία από μια καπιταλιστική φάση προκειμένου να φτάσει στη νέα κοινωνία;

Στην απάντησή του ο Μαρξ παρατήρησε ότι στο *Κεφάλαιο* υπογράμμισε ότι ο ΚΤΠ – η γένεση και η ανάπτυξή του, που στην πορεία δημιουργεί τα στοιχεία της άρνησής του – περιοριζόταν ανστηρά στη «Δυτική Ευρώπη»⁸. Απέρριπτε περιφρονητικά κάθε ιδέα ότι μπορεί κάποιος να κατέχει ένα «πασπαρτού» μιας γενικής ιστορικοφιλοσοφικής θεωρίας που θα μπορούσε να επιβληθεί αναπόδραστα σε όλους τους λαούς, ανεξάρτητα από τις ειδικές ιστορικές περιστάσεις που τους περιστοιχίζουν (επιστολή στον Michailovsky 1968: 1555). Έτσι λοιπόν η ανάλυση του *Κεφαλαίου* δεν μπορούσε να προσφέρει ούτε θετική ούτε αρνητική απάντηση στο ερώτημα που έθεσαν οι Ρώσοι συνομιλητές του. Αλλά, προσέθεσε ο Μαρξ, από τις ανεξάρτητες μελέτες του για τη Ρωσία είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η ρωσική αγροτική κοινότητα θα μπορούσε να αποτελέσει το σημείο εκκίνησης της «κοινωνικής αναγέννησης» στη Ρωσία. Ωστόσο η μετάβαση αυτή δεν θα είναι αυτόματη. Η κοινοτική ιδιοκτησία της γης, το σημείο εκκίνησης αυτής της «αναγέννησης», έχει δεχτεί την επίδραση αντίπαλων δυνάμεων – οι οποίες δρουν στο εσωτερικό και το εξωτερικό της κοινότητας – που έτειναν να υποσκάψουν το σύστημα. Από τη μια πλευρά ήταν η τμηματική καλλιέργεια της γης και η ατομική ιδιοποίηση των καρπών της από τα μέλη της κοινότητας, και από την

άλλη οι φορολογικές απαιτήσεις του κράτους, η εγκληματική εκμετάλλευση από το τοκογλυφικό και το εμπορικό κεφάλαιο που άρχισε το 1861, όταν το τσαρικό κράτος υιοθετήσε κάποια μέτρα για την «αποκαλούμενη χειραφέτηση των αγροτών». Επομένως, η «κοινωνική αναγέννηση» είναι εφικτή υπό τον όρο ότι θα εκλείψουν οι αρνητικοί παράγοντες, κυρίως μέσω μιας «ρωσικής επανάστασης» των αγροτικών μαζών. Στην πορεία αυτή, η κοινότητα θα μπορούσε να επωφεληθεί από τα επιστημονικά και τεχνολογικά επιτεύγματα του υπαρκτού καπιταλισμού της δύσης.

Σύμφωνα με τον Shanin, η εξοικείωση του Μαρξ με την κατάσταση της Ρωσίας φαίνεται ότι κάνει τον Μαρξ να υποστηρίζει τη θέση ότι μια αγροτική επανάσταση στη Ρωσία στην πορεία προς τον άμεσο σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της θα χρησίμευε ως το πρότυπο της επανάστασης προς την άμεση μετάβαση στο σοσιαλισμό των αγροτικών κοινωνιών των καθυστερημένων χωρών, όπως η Αγγλία χρησίμευσε ως το πρότυπο για τον καπιταλιστικό κόσμο (1983: 18). Σύμφωνα με τον Στάλιν, η περίπτωση της Ρωσίας προσέδωσε μια τέταρτη διάσταση στην «αναλυτική σκέψη του Μαρξ», όπου στην τριπλή καταγωγή για την οποία μίλησε ο Ένγκελς – γερμανική φιλοσοφία, γαλλικός σοσιαλισμός και αγγλική πολιτική οικονομία – θα πρέπει να προσθέσουμε μια «τέταρτη πηγή, αυτή του ρωσικού επαναστατικού ποπουλισμού» (1983: 20). Αν αυτή είναι η ανάγνωση της αλληλογραφίας του Μαρξ (για τη Ρωσία) από έναν μη μαρξιστή, ένας μελετητής του Μαρξ από το Μεξικό ισχυρίστηκε ότι ο Μαρξ, ευρισκόμενος αντιμέτωπος με τις ρωσικές κοινότητες, γνώρισε μια «αλλαγή κατεύθυνσης» (viraje). Παρότι αυτό δεν σημαίνει κάποια «θεμελιώδη αλλαγή στη θεωρητική θέση του Μαρξ», σημαίνει ωστόσο τη διάνοιξη ενός διάπλουτου δρόμου για την ανάπτυξη του θεωρητικού λόγου του Μαρξ σχετικά με τους διάφορους δρόμους (προς το σοσιαλισμό) – έναν για τον κεντρικό, περισσότερο αναπτυγμένο καπιταλισμό, και έναν άλλο για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες της περιφέρειας (Dussel 1990: 260-261). Μια επιφανής μαρξίστρια, με τη σειρά της, ανακάλυψε στην αλληλογραφία την ιδέα ότι η ρωσική περίπτωση προσφερόταν σε μια «έννοια της επανάστασης που αλλάζει τα πάντα, συμπεριλαμβανομένων και των οικονομικών νόμων», που είναι ισάξια με τη δυτικοευρωπαϊκή περίπτωση, «επιλέγοντας ένα διαφορετικό μονοπάτι» (Dunsayevskaya 2002: 259. Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο).

Ας θέσουμε τώρα τη συζήτηση του Μαρξ για τη Ρωσία στη σωστή της προοπτική, προκειμένου να δούμε στα εν λόγω κείμενα τι ακριβώς έλεγε ο Μαρξ το 1877 και το 1881. Αρχικά είναι απαραίτητο να αναφερθούμε στην έμφαση που έδινε ο Μαρξ σ' αυτό που αποκαλούσε «μοναδικότητα» της ρωσικής περίπτωσης, γεγονός που βεβαίως αποκλείει τη γενίκευσή του σε κάποιο είδος «νόμου» που θα εφαρμοζόταν στις καθυστερημένες αγροτικές κοινωνίες, όπως, για παράδειγμα, ο «νόμος της κίνησης του κεφαλαίου» εφαρμόζεται στις καπιταλιστικές κοινωνίες εν γένει. Κατά τον Μαρξ, οι ρωσικές «αγροτικές κοινότητες» αποτελούσαν μια «μοναδική κατάσταση, χωρίς ιστορικό προηγούμενο» (Μαρξ 1968: 1566, η υπογράμμιση δική μας). Καταρχήν, η Ρωσία, σε αντίθεση με την Ινδία, που υπήρξε θύμα ξένου κατακτητή ο οποίος κατέστρεψε βίαια τις αγροτικές της κοινότητες με την «κοινή ιδιοκτησία της γης», δεν γνώρισε ξένο κατακτητή και ήταν η «μόνη ευρωπαϊκή χώρα» όπου «μέχρι τώρα» οι κοινότητές της «έχουν διατηρηθεί σε εθνική κλίμακα». Κατά δεύτερον, παράλληλα προς την κοινοτική ιδιοκτησία της γης, το ιστορικό της περιβάλλον και η συγχρονικότητα

της καπιταλιστικής παραγωγής στη Δυτική Ευρώπη «προσέφεραν έτοιμες τις υλικές συνθήκες της συνεταϊριστικής εργασίας σε ευρύτατη κλίμακα», γεγονός που της επιτρέπει την ενσωμάτωση όλων των «θετικών κατακτήσεων του καπιταλιστικού συστήματος», τους «καρπούς τους οποίους δώρισε στην ανθρωπότητα η καπιταλιστική παραγωγή», αποφεύγοντας να περάσει μέσα από το καπιταλιστικό καθεστώς» (Μαρξ 1968: 1561, 1565, 1566).

Ωστόσο, ενώ ο Μαρξ εξετάζει τη θετική πλευρά, υπογραμμίζει παράλληλα ότι θα πρέπει να αντιμετωπιστεί και η αρνητική όψη που περιλαμβάνεται στον «ενδοφυή διψισμό της ρωσικής κοινοτικής συγκρότησης», και συγκεκριμένα το ότι παράλληλα με την κοινοτική ιδιοκτησία της γης υπάρχει ακόμα η «εργασία του εργάτη γης, πηγή της ατομικής ιδιοποίησης», που «επιτρέπει στα μέλη της κοινότητας να συσσωρεύουν κινητή περιουσία, χρήμα και μερικές φορές ακόμα και σκλάβους και δουλοπάροικους, επί των οποίων η κοινότητα δεν ασκεί κανέναν έλεγχο» – γεγονός που αποτελούσε τη διάλυση της αρχικής κοινωνικής και οικονομικής ισότητας» (1564). Επομένως, ο «διψισμός» των κοινοτήτων προσφέρει μια εναλλακτική δυνατότητα: «είτε το στοιχείο του της (ατομικής) ιδιοκτησίας θα επικρατήσει (I' emportera) του συλλογικού του στοιχείου, είτε το συλλογικό του στοιχείο θα επικρατήσει του στοιχείου της (ατομικής) ιδιοκτησίας» (1565). Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η «αγροτική κοινότητα» που αποτελούσε την «ύστατη φάση του πρωτόγονου σχηματισμού της κοινωνίας» είναι «ταυτόχρονα η φάση μετάβαση στις κοινωνίες που βασίζονται στην ατομική ιδιοκτησία, όπου περιλαμβάνεται επίσης η σειρά των κοινωνιών που θεμελιώνονται στη δουλοκτησία και τη δουλοπαροικία» (1564-1565). «Μιλώντας θεωρητικά», η ρωσική κοινότητα θα μπορούσε να διατηρήσει το έδαφος της αναπτύσσοντας τη βάση της, την κοινοτική ιδιοκτησία της γης, και καταργώντας την «αρχή της ατομικής ιδιοκτησίας που επίσης περιλαμβάνει», ώστε να καταστεί μ' αυτό τον τρόπο ένα άμεσο σημείο εκκίνησης προς το οικονομικό σύστημα στο οποίο τείνει η σύγχρονη κοινωνία» (1565).

Ωστόσο «αν μεταφερθούμε από τη θεωρία στο επίπεδο της πραγματικότητας», κανείς δεν μπορεί να κρύψει το γεγονός ότι «η ρωσική κοινότητα αντιμετωπίζει σήμερα μια συνωμωσία ισχυρών δυνάμεων και συμφερόντων». Πέραν της «αδιάκοπης εκμετάλλευσης των αγροτών, το κράτος διευκόλυνε την κυριαρχία (στο εσωτερικό της κοινότητας) ενός ορισμένου μέρους του καπιταλιστικού συστήματος, του χρηματιστηρίου, των τραπεζών, των σιδηροδρόμων, του εμπορίου». Αντίστοιχα, την κοινότητα «την εκμεταλλεύονται εξαπατώντας την όι παρεισφρύντες καπιταλιστές, οι έμποροι, οι γαιοκτήμονες, και την υπονομεύουν οι τοκογλύφοι». Οι διάφοροι αυτοί παράγοντες έχουν εισαγάγει στο εσωτερικό της ίδιας της κοινότητας τη σύγκρουση συμφερόντων η οποία είναι ήδη παρούσα και έχει αναπτύξει το σπέρμα της αποσύνθεσης». Αυτή η «συγκέντρωση καταστρεπτικών επιρροών αν δεν κτυπηθεί από μια ισχυρή αντίδραση, θα οδηγήσει φυσιολογικά στο θάνατο της αγροτικής κοινότητας» (1570, 1571, 1572). Εξ ου και η έμφαση του Μαρξ στην ανάγκη μιας «Ρωσικής Επανάστασης» (1573).

Ωστόσο, ακόμα και αν η επανάσταση αυτή είναι νικηφόρα, και αποτρέψει το μετασχηματισμό της κοινότητας σε καπιταλισμό, η οικοδόμηση του κομμουνισμού στην αγροτική (και τεχνολογικά καθυστερημένη) Ρωσία θα απαιτήσει αναμφίβολα τη συμβολή των αναπτυγμένων παραγωγικών δυνάμεων, τη «θετική κατάκτηση την οποία παρήγαγε το καπιταλιστικό σύστημα» (1566). Την υλική αυτή βοήθεια η Ρωσία θα μπορούσε να την αποκτήσει

ασφαλώς όχι από τα καπιταλιστικά καθεστώτα, αλλά μόνο από το νικηφόρο προλεταριάτο της Δυτικής Ευρώπης, το οποίο φυσικά θα λειτουργούσε επίσης ως ασπίδα εναντίον κάθε απόπειρας ένοπλης καπιταλιστικής επέμβασης κατά της Ρωσίας από το εξωτερικό. Αυτό φαίνεται ότι είναι το καθαρό μήνυμα που περικλείει ο «Πρόλογος» στη ρωσική έκδοση του *Μανιφέστου*, που είναι και ο τελευταίος που δημοσιεύεται με την κοινή υπογραφή των συγγραφέων του. Εκεί λοιπόν παρατηρείται ότι παρότι η ρωσική κοινότητα είχε ήδη «υπονομευθεί σοβαρά» (*stark untergrebene*), συνέχιζε να είναι σε θέση να περάσει στην «κομμουνιστική μορφή συλλογικής ιδιοκτησίας» υπό την προϋπόθεση ότι θα υπάρξει στη Ρωσία μια «επανάσταση» που θα δώσει το σύνθημα μιας «προλεταριακής επανάστασης» στη Δύση και ότι η μια θα συμπληρώνει την άλλη (Marx, Engels 1972b: 576).

Ο Shanin αποδίδει αποκλειστικά στον Ένγκελς τη θέση σύμφωνα με την οποία η ρωσική επανάσταση χρειαζόταν μια προλεταριακή επανάσταση ως συμπλήρωμα και ισχυρίζεται ότι «ο Μαρξ απομακρυνόταν από τέτοιες απόψεις» (22). Από την πλευρά του ο Wada, σ' ένα κατά τα άλλα καλοδοουμένο άρθρο, προσθέτει ότι ο «Πρόλογος» του 1882 «εκφράζει την άποψη του Ένγκελς πολύ αμεσότερα απ' ότι αυτήν του Μαρξ». Σε μια περίοδο στην οποία (λόγω του θανάτου της συζύγου του) «το ηθικό του ήταν χαμηλό, ο Μαρξ ζήτησε από τον Ένγκελς να συγγράψει ένα σχέδιασμα και απλά έθεσε την υπογραφή του κάτω απ' αυτό» (Wada στο Shanin 1983: 70). Σαν να είχε καταδικάσει τον εαυτό του στο να προσυπογράφει κάθε προσχέδιο που θα συνέθετε ο Ένγκελς. Απίστευτο! Ο Dussel, από την πλευρά του, αν και δεν φτάνει στο ακραίο σημείο του Wada, γράφει: «(ο Πρόλογος του 1882) είναι ένα ζείμενο συμβιβασμού μεταξύ του Μαρξ και του Ένγκελς στο ζήτημα της ρωσικής κοινότητας (αναφέρεται δηλαδή στη ρωσική επανάσταση του Μαρξ και στην προλεταριακή επανάσταση του Ένγκελς) και ο συμβιβασμός αυτός περικλείει μια αντίφαση ενδεικτική του μέλλοντος» (Dussel 1990: 262). Ας σοβαρευτούμε περισσότερο. Είναι γεγονός ότι ο Μαρξ στα διάφορα προσχέδιά του, και την τελική εκδοχή της επιστολής του προς τον Zassulitch, όπως και στην επιστολή προς τον Mikhailovsky, δεν αναφέρεται ρητά σε κάποια «προλεταριακή επανάσταση στη Δύση ως συμπλήρωμα της ρωσικής (αγροτικής) επανάστασης, και επομένως η «προλεταριακή επανάσταση» του «Προλόγου» του 1882 φαίνεται να ανήκει αποκλειστικά στον Ένγκελς, ο οποίος σε μια πολεμική του 1975 «που είχε γράψει κατ' εντολή του Μαρξ, όπου ανέπτυξε την κοινή τους οπτική γωνία» (Rubel στο Marx 1968: 1552), είχε αναφερθεί αναλυτικά στην αναγκαιότητα αυτού του συμπληρώματος για τον επιτυχή μετασχηματισμό του υπάρχοντος κοινοτικού συστήματος σε μια ανώτερη μορφή⁹.

Ωστόσο μια προσεκτική μελέτη των χειρογράφων του Μαρξ δείχνει ότι το ζήτημα μιας «προλεταριακής επανάστασης» στη Δύση ως αρωγής στην αγροτική επανάσταση στη Ρωσία είναι εντονότερα παρόν εδώ παρά το ότι απουσιάζει ο συγκεκριμένος όρος. Ήδη στο πρώτο χειρόγραφο (ο Ένγκελς δεν είχε υπόψη του αυτά τα χειρόγραφα, που ανακαλύφθηκαν αργότερα από τον Ριαζάνωφ) ο Μαρξ χαρακτηρίζει ως «πολύ ευνοϊκή περίπτωση» για την αγροτική κοινότητα ώστε να έχει την ευκαιρία να προχωρήσει σε μια ανώτερη μορφή κοινωνίας χωρίς να περάσει από τον καπιταλισμό, το γεγονός ότι η κοινότητα, έχοντας επιβιώσει μιας ολόκληρης περιόδου κατά την οποία το καπιταλιστικό σύστημα φαίνεται να παραμένει ανέπαφο και να παράγει τους τεχνολογικούς του καρπούς, είναι πλέον μάρτυρας του «αγώνα που δίνει αυτό το (καπιταλιστικό) σύστημα, από τη μια μεριά εναντίον

των εργαζόμενων μαζών του και, από την άλλη, εναντίον της επιστήμης και των παραγωγικών δυνάμεων που το ίδιο έχει κινητοποιήσει, σε μια μοιραία κρίση που θα καταλήξει στον αφανισμό του συστήματος από μια επιστροφή της σημερινής κοινωνίας σε μια ανώτερη μορφή του πλέον «αρχαϊκού» τύπου συλλογικής ιδιοκτησίας και παραγωγής» (1568, 150. Η υπογράμμιση δική μας). Αυτό που λέει εδώ ο Μαρξ δεν είναι τίποτα άλλο από την υπόδειξη –παραφράζοντας τον περίφημο αλλά ιδιαίτερα παρεξηγημένο «Πρόλογο» του 1859– μιας κατάστασης έντονης αντίφασης μεταξύ των σχέσεων παραγωγής και των υλικών παραγωγικών δυνάμεων στο πλαίσιο του δυτικού καπιταλισμού, που καταλήγει σε μια μοιραία κρίση του συνολικού συστήματος και οδηγεί στην εξαφάνισή του και την αντικατάστασή του από μια κοινωνία ανώτερου τύπου – που προφανώς είναι εφικτή μόνο μέσω μιας επανάστασης των «εργαζόμενων μαζών» της, δηλαδή του προλεταριάτου. Αν η ανάγνωσή μας των κειμένων του Μαρξ είναι σωστή, η θέση που διατυπώνει εδώ ο Μαρξ ουσιαστικά είναι ίδια με αυτή του «Πρόλογου» (1882) διατυπωμένη διαφορετικά – και ασφαλώς όχι πολύ διαφορετική από αυτή του Ένγκελς, γεγονός που μπορούμε εύκολα να επαληθεύσουμε αν διαβάσουμε προσεκτικά τα δύο κείμενα του Ένγκελς, του 1875 και του 1894, όπου το μεν πρώτο δημοσιεύτηκε κατ' εντολή του Μαρξ και με την απόλυτη συμφωνία του (το βεβαιώνει ο Rubel αλλά το παραδέχεται ακόμα και ο Wada [στο Shanin 1983: 53-54]), το δε δεύτερο συντάχτηκε χωρίς να γνωρίζει ο συγγραφέας του τα χειρόγραφα του Μαρξ (Engels στο Marx and Engels 1964 και 1972).

Εδώ θα πρέπει να υπογραμμίσουμε δυο σημεία που αφορούν την περιγραφή της μελλοντικής κοινωνίας (μετά το κεφάλαιο) από τον Μαρξ ως επιστροφής, σ' έναν ανώτερο βαθμό, του πλέον «αρχαϊκού» τύπου. Πρόκειται πράγματι για παράφραση μιας πρότασης του Μόργκαν –τον οποίο ο Μαρξ αναφέρει ως «αμερικανό συγγραφέα»– στην οποία ο συγγραφέας κάνει λόγο για ένα «νέο σύστημα» ως «αναβίωση σε ανώτερη μορφή ενός “αρχαϊκού” τύπου προς τον οποίο τείνει η σύγχρονη κοινωνία. Ο Shanin παραπέμπει στην έκφραση του Μαρξ (1983: 17) και υποστηρίζει (χωρίς να αναφέρει την πηγή του Μαρξ) ότι πρόκειται για ένα είδος (νέας) διαπίστωσης του Μαρξ ως αντιμέτωπου με τη ρωσική κοινότητα. Ωστόσο θα λέγαμε ότι η βαθύτερη ιδέα που κρύβεται στην έκφραση του Μαρξ εδώ δεν αντιπροσωπεύει μια νέα μαρξική θέση. Μάλλον στη διατύπωση του Μόργκαν ο Μαρξ ανακάλυψε μια επιβεβαίωση της προγενέστερης θέσης του ίδιου αλλά και της θέσης του Ένγκελς (μάλιστα, του Ένγκελς, με την άδεια του Shanin, του Wada, και όλων των άλλων), σ' έναν περισσότερο συμπτυκνόμενο θεωρητικό τρόπο, χωρίς πολλές εμπειρικές αναφορές. Έτσι λοιπόν στις διαλέξεις που έδινε το 1865 σε εργάτες ο Μαρξ κάνει λόγο για τις τρεις «ιστορικές διαδικασίες» της σχέσης μεταξύ αυτού που αποκαλεί «άνθρωπος εργασίας και μέσα εργασίας» –κατά πρώτον, την αρχική τους ένωση, στη συνέχεια το «διαχωρισμό τους» μέσω της «αποσύνθεσης της αρχικής ένωσης», και τρίτον την «αποκατάσταση της αρχικής ένωσης σε μια νέα ιστορική μορφή» μέσω μιας «θεμελιώδους επανάστασης στον τρόπο παραγωγής» (1988: 412, η υπογράμμιση στο πρωτότυπο). Προηγουμένως αναφερθήκαμε σε κάποιο απόσπασμα από το μαρξικό χειρόγραφο του 1861-63, όπου με τον ίδιο τρόπο ο Μαρξ ομιλεί για την «αρχική ενότητα μεταξύ του εργάτη και των συνθηκών παραγωγής», που παρατηρείται στην οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση και τον «φυσικό κομμουνισμό», τον μεταξύ τους διαχωρισμό υπό το καθεστώς του κεφαλαίου και την «αποκατάστα-

ση της αρχικής ενότητας μέσω μιας επανάστασης της εργατικής τάξης» (μαζί με την υπόλοιπη κοινωνία)¹⁰. Ο Ένγκελς, με τη σειρά του, στις προπαγανδιστικές του σημειώσεις που θα οδηγούσαν στο *Αντι-Ντύρινγκ*, γράφει: «Όλοι οι Ινδογερμανικοί λαοί ξεκίνησαν έχοντας κοινή ιδιοκτησία. Στην πορεία της κοινωνικής εξέλιξης, σχεδόν στο σύνολό τους, εγκατέλειψαν, αρνήθηκαν απώθησαν βίαια αυτή την κοινή ιδιοκτησία ... Καθήκον της κοινωνικής επανάστασης είναι ακριβώς η άρνηση αυτής της άρνησης και η αποκατάσταση (wieder herzustellen) της κοινής ιδιοκτησίας σε μια υψηλότερη φάση ανάπτυξης» (Marx, Engels 1962: 583).

Στη σύνδεση αυτή θα πρέπει να σημειώσουμε και ένα άλλο σημείο του προσχεδίου. Εδώ θα βρούμε μια ενδιαφέρουσα παρουσίαση του πιο αρχαϊκού τύπου κοινότητας. Η παρουσίαση αυτή σε «σωστή μορφή» αντιστοιχεί σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση της κοινωνίας-διαδόχου του καπιταλισμού, στην οποία προσέβλεπε ο Μαρξ πολύ πριν να διαβάσει τους Κοβαλέφσκι και Μόργκαν. Εννοούμε εδώ το πορτρέτο του κομμουνισμού που σκιαγραφείται με δυο αδρές γραμμές ιδίως στο *Κεφάλαιο* (1867), και αργότερα με κάπως μεγαλύτερη λεπτομέρεια στην *Κριτική της Γκότα* (1875). Η λακωνική πρόταση του προσχεδίου, με την οποία χαρακτηρίζει τον πλέον αρχαϊκό τύπο (σε αντιδιαστολή με το παράγωγό του, την «αγροτική κοινότητα»), είναι η εξής: «στις περισσότερες πρωτόγονες κοινότητες, (πέραν της κοινής ιδιοκτησίας της γης) η εργασία εκτελείται από κοινού και το προϊόν, το οποίο είναι επίσης κοινό, κατανέμεται (στα μέλη της κοινότητας) ανάλογα με τις καταναλωτικές τους ανάγκες, αφού προηγουμένως φυλάχτει στην άκρη το μερίδιο που προορίζεται για την αναπαραγωγή» (1563). Όταν τώρα έχουμε μπροστά μας αυτό το κείμενο και διαβάσουμε στο *Κεφάλαιο* (τόμος I) σχετικά με το «συνεταιρισμό των ελεύθερων ατόμων» που εργάζονται με τα κοινά μέσα παραγωγής τους, όπου το προϊόν της εργασίας τους είναι ένα «κοινωνικό προϊόν», ένα μέρος του οποίου φυλάσσεται προκειμένου να χρησιμοποιηθεί και πάλι ως μέσο παραγωγής, ενώ το υπόλοιπο κατανέμεται μεταξύ των μελών για κατανάλωση (1987: 109), όταν λοιπόν διαβάζουμε αυτά, δεν μοιάζουν με την πρωτόγονη αρχαϊκή κοινωνία που εμφανίζεται σε ένα υψηλότερο επίπεδο, που ο Μαρξ επαναλαμβάνει στο χειρόγραφο του 1881 παραπέμποντας στον Μόργκαν;

Και τώρα το κρίσιμο ερώτημα: μήπως η θέση του Μαρξ για τη ρωσική κοινότητα συνιστά μια θεμελιώδη παρέκκλιση σε σχέση με τη βασική του οπτική σχετικά με το ζήτημα της μετάβασης σε μια κοινωνία ελεύθερης και συνεταιρισμένης εργασίας; Έχουμε ήδη αναφερθεί στη μοναδικότητα και το «ανεπανάλητο» της ρωσικής περίπτωσης (την οποία ο Μαρξ υπογράμμισε επανειλημμένα), που είναι αρκετή ώστε να αποκλείσει κάθε γενίκευση αυτής της περίπτωσης (ως προτύπου) για την προ-καπιταλιστική αγροτική κοινωνία σε οποιοδήποτε άλλο μέρος του κόσμου. Υπ' αυτή την έννοια, το μοναδικό αυτό υπόδειγμα ασφαλώς και δεν επηρεάζει τη γενική θέση του Μαρξ¹¹. Είναι απολύτως σαφές από την αλληλογραφία του Μαρξ ότι στην προσπάθειά της να περάσει σ' έναν ανώτερο τύπο κοινωνίας, διεκδικώντας μια νικηφόρα «ρωσική επανάσταση», η κοινότητα δεν μπορεί, τελικά, να αποφύγει τον καπιταλισμό που έχει αναπτυχθεί κάπου αλλού, ο οποίος, μέσω της προλεταριακής επανάστασης που παράγει ο ίδιος ο καπιταλισμός από τις αντιφάσεις του, και των αναπτυγμένων παραγωγικών δυνάμεων που είχε δημιουργήσει, οι οποίες θα μπορούσαν να καταστούν διαθέσιμες μέσω ακριβώς του νικηφόρου προλεταριάτου της δύσης, θα γίνει απα-

ραϊτήτος για την επιβίωση της κοινότητας, όπως επίσης και για τη διευρυμένη αναπαραγωγή της. Μ' αυτή την έννοια, ο μετασχηματισμός της κοινότητας σ' ένα ανώτερο τύπο κοινωνίας θα ήταν ανέφικτος εφ' όσον απουσίαζε ο καπιταλισμός κάποιου αλλού. Όλα αυτά βεβαίως προϋποθέτουν μια επιτυχημένη «ρωσική επανάσταση». Ωστόσο, πριν ακόμα φτάσει σ' αυτό το σημείο, η ρωσική κοινότητα αντιμετωπίζει ένα ζοφερό μέλλον, το οποίο διακρίνει ο Μαρξ στο διαμελισμό των στοιχείων της αποσύνθεσής της, που περιλαμβάνεται ολοκληρωτικά στο «δυσμό» της, στη βάση της ρωσικής πραγματικότητας, όπως είδαμε προηγουμένως¹². Πριν ακόμα από τα προσχέδια επιστολής προς τον Zassulitch, η επιστολή του Μαρξ προς τον Mikhailovsky (1877) υποδεικνύει ήδη τη δυνατότητα αποσύνθεσης της κοινότητας και υπογραμμίζει σαφώς ότι αν συνεχιστεί η διαδρομή του 1861 που ήδη διασχίζει η κοινότητα, θα καταλήξει ακριβώς στη γενική περίπτωση του κεφαλαίου, αυτό ακριβώς δηλαδή που συνέβη πραγματικά¹³.

Ακόμα, η ρωσική περίπτωση όχι μόνο δεν απαξιώνει, αλλά μάλλον επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό του Μαρξ του 1860 –στον οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως– σύμφωνα με τον οποίο οι δύο βασικές προϋποθέσεις οικοδόμησης του νέου ελεύθερου συνεταιρισμού, και συγκεκριμένα η ανάπτυξη της εργασίας ως κοινωνικής εργασίας και μια υψηλότερη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, δεν θα μπορούσε να προκύψει από την «πρωτότυπη ενότητα» μεταξύ της εργασίας και των συνθηκών παραγωγής που εκδηλώνεται στις διάφορες μορφές φυσικού «κομμουνισμού» (και του μικρού οικογενειακού τρόπου παραγωγής).

Στη Ρωσία όχι μόνο υπήρχε μια μεγάλη καθυστέρηση των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, αλλά και η ίδια η αγροτική κοινότητα είχε «πληγεί από μια αδυναμία, με κάθε έννοια εχθρική» –πέραν του κατατεμαχισμένου τρόπου εργασίας– και συγκεκριμένα το ότι εμφανιζόταν ως ένας «τοπικά περιορισμένος μικρόκοσμος», την απομόνωση και την «έλλειψη επαφής μεταξύ της ζωής της και της ζωής των άλλων κοινωνιών» (που απείχε πολύ από την ανάπτυξη της εργασίας ως κοινωνικής εργασίας) (1968: 1567).

Η αδυναμία του κοινοτικού συστήματος –ακόμα και με την κοινή ιδιοκτησία της γης–, που συνιστούσε εμπόδιο στο μετασχηματισμό του σε κοινωνία νέου τύπου, είχε τεθεί θεωρητικά από τον Μαρξ στην πρώτη ήδη έκδοση του *Κεφαλαίου* (1867) (όπου επαναλαμβάνόταν η θέση του του 1860), δηλαδή πριν από την έκθεσή του προς τον Chernishevsky το 1870, η οποία, σύμφωνα με τον Wada, αποτελεί ένα σημείο καμπής για τον Μαρξ (Shanin 1953: 45). Είναι ενδιαφέρον ότι στη δεύτερη έκδοση του *Κεφαλαίου* (1872), όπως επίσης και στη γαλλική έκδοση (1875), ο Μαρξ διατήρησε το ίδιο κείμενο, λέξη προς λέξη. Το παραθέτουμε: «Οι αρχαίοι κοινωνικοί οργανισμοί όσον αφορά την παραγωγή (στους “τρόπους παραγωγής της αρχαίας Ασίας, της αρχαιότητας” κτλ.) ήταν εξαιρετικά απλούστεροι και πιο διάφανοι απ' ό,τι ο αστικός (τρόπος). Βασίζονταν όμως είτε στην ανωριμότητα του μεμονωμένου ανθρώπου που δεν απέκοψε ακόμα τον ομφάλιο λώρο που τον συνέδεε με τα άλλα μέλη μιας φυσικής κοινότητας (ή μιας πρωτόγονης φυλής), είτε στις άμεσες σχέσεις της φεουδαρχίας και της δουλοκτησίας. Οι οργανισμοί αυτοί χαρακτηρίζονται από έναν χαμηλό βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας και, κατ' αντιστοιχία, τη στενότητα των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων, αλλά και μεταξύ ανθρώπων και φύσης κατά τη διαδικασία παραγωγής της υλικής ζωής» (1983: 48, 1987: 109-110, 1965: 614). Όπως βλέπουμε,

ένα μεγάλο μέρος αυτής της κεντρικής θέσης σχετικά με το παλιό κοινοτικό σύστημα μεταφέρεται και επιβεβαιώνεται στη συγκεκριμένη περίπτωση της Ρωσίας, όπως φαίνεται στην αλληλογραφία του Μαρξ του 1881 (μετά την ανάγνωση των Κοβαλέφσκι και Μόργκαν).

Βεβαίως θα ήταν λάθος να ισχυριστούμε ότι δεν υπάρχει τίποτα το νέο στο στοχασμό του Μαρξ σε σχέση με τις ρωσικές κοινότητες. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς αναμφίβολα εντιπωσιάστηκαν από τη ζωτικότητα αυτών των κοινοτήτων που εξακολουθούσαν να έχουν υπό την κοινοτική κατοχή τους το ήμισυ σχεδόν της γης, γεγονός μοναδικό για την περίοδο εκείνη. Αυτό απεικονίζεται στο συνεχές τους ενδιαφέρον για το ζήτημα αυτό επί τουλάχιστον δύο δεκαετίες, από τις αρχές της δεκαετίας του 1870. Δεδομένου ότι η κοινή ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής από τους ίδιους τους παραγωγούς, που αποτελεί την ίδια τη βάση της νέας κοινωνίας, υπήρχε στο ρωσικό κοινοτικό σύστημα, ενώ απουσίαζε οπουδήποτε αλλού, αποτελούσε πράγματι, σύμφωνα με την άποψη του Μαρξ (και του Ένγκελς) έναν πολύ ευνοϊκό παράγοντα, που στο βαθμό αυτό επέτρεπε στον ρώσο αγρότη να προσπεράσει τη φάση της ατομικής καπιταλιστικής ιδιοκτησίας και να ξεκινήσει από εκεί και πέρα, έχοντας στα χέρια του αυτό το μεγάλο εφόδιο, υπό την προϋπόθεση βεβαίως ότι θα καταργήσει προηγουμένως το τσαρικό καθεστώς, τον κύριο εχθρό του συστήματος, και θα βοηθηθεί από τις θετικές κατακτήσεις του καπιταλισμού, που θα διαμεσολαβηθούν υποχρεωτικά από το νικηφόρο προλεταριάτο της δύσης. Ωστόσο ο λόγος για τον οποίο ισχυριζόμαστε ότι αυτό δεν αλλάζει ουσιαστικά τη σχέση του Μαρξ γενικά είναι απλά επειδή δεν επηρεάζει τη γενική θέση του Μαρξ σχετικά με τη μετάβαση σε μια «επανένωση ελεύθερων ατόμων» σ' ένα υψηλότερο επίπεδο, για την οποία οι απαραίτητες προϋποθέσεις είναι πρώτον η ύπαρξη της κοινωνικής εργασίας (με την κοινωνικοποίηση της παραγωγής) όχι σε τοπικό επίπεδο αλλά στο επίπεδο της κοινωνίας συνολικά, και δεύτερον ένα υψηλό επίπεδο παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνικής εργασίας που θα συμβάλει όχι μόνο στην αφθονία του υλικού πλούτου, προκειμένου να απελευθερώσει τα «κοινωνικά άτομα» από τον αγώνα για τα απαραίτητα, όπως σημειώσαμε προηγουμένως, αλλά και στην αύξηση του διαθέσιμου «ελεύθερου χρόνου» πέραν του εργασμένου χρόνου, που προσφέρει στους ανθρώπους τη δυνατότητα να απολαύσουν τον παραγόμενο πλούτο, όπως επίσης τους προσφέρει χρονική άνεση για «ελεύθερες δραστηριότητες» που υπονομεύονται από τον καταναγκασμό μιας εξωτερικής αναγκαιότητας» (Marx 1962: 255. Οι εκφράσεις «ελεύθερος χρόνος», «ελεύθερη δραστηριότητα» στο πρωτότυπο κείμενο είναι στα αγγλικά ΜΣ).

Θεωρητικά, δεν είναι υποχρεωτικό οι συνθήκες αυτές να δημιουργηθούν από το καπιταλιστικό σύστημα, και θα ήταν καλύτερα να μην δημιουργηθούν απ' αυτό. Ωστόσο, ιστορικά, όπως επαναλαμβάνει ακούραστα ο Μαρξ, μόνο το κεφάλαιο είναι αυτό που, μέσω των αντιφάσεων του, δημιουργεί αυτές τις συνθήκες. Το ρωσικό κοινοτικό σύστημα –αν κάנוμε αφαίρεση των παραγόντων αποσύνθεσης που είναι ήδη ενεργοί– ακόμα και ως εξαιρετική περίπτωση, λόγω και μόνο της κοινοτικής ιδιοκτησίας της γης, ήταν αναγκασμένο να εξαρτάται από τα θετικά επιτεύγματα του καπιταλισμού, και ιδίως των «έτοιμων υλικών συνθηκών συνεταιριστικής εργασίας» (Marx 1968: 1566), δηλαδή τις συνθήκες κοινωνικοποίησης της εργασίας και της παραγωγής στο επίπεδο όλης της κοινωνίας. Τέλος, μόνο το δυτικό προλεταριάτο, που το ίδιο αποτελεί προϊόν του κεφαλαίου, θα μπορούσε, μέσω της επανάστασής του, να ορθωθεί ως προπύργιο απέναντι σε κάθε επέμβαση από το

εξωτερικό, προκειμένου να διασφαλίσει μια επιτυχημένη ρωσική επανάσταση εναντίον του τσαρικού καθεστώτος, της παραδοσιακής συντήρησης και της «κεφαλής της ευρωπαϊκής αντίδρασης», όπως σημειώνει ο «Πρόλογος» του 1882 (Marx, Engels 1972 : 576)¹⁴. Με δυο λόγια, το νέο στοιχείο στην αντιμετώπιση με τη ρωσική κοινότητα σκέψη του Μαρξ ήταν ο θεωρητικός μη αποκλεισμός της δυνατότητας μιας κοινωνίας να προχωρήσει άμεσα στο σοσιαλισμό χωρίς να περάσει μέσα από τον καπιταλισμό, όχι όμως χωρίς την αρωγή του καπιταλισμού που είναι κυρίαρχος κάπου αλλού, ο οποίος θα μπορούσε να προκαλέσει μια προλεταριακή επανάσταση και παράλληλα να καταστήσει διαθέσιμους για την εν λόγω κοινωνία τους καρπούς της αναπτυγμένης τεχνολογίας του, μέσω ακριβώς του νικηφόρου προλεταριάτου. Ταυτόχρονα, ο Μαρξ απέδωσε ένα συγκεκριμένο αυστηρό καθεστώς σ' αυτή την ιδέα δίνοντας έμφαση στη μοναδικότητα της ρωσικής περίπτωσης και υπογραμμίζοντας τους αρνητικούς παράγοντες που είναι εγγενείς στον κοινοτικό δυϊσμό, ο οποίος εργάζεται σταθερά προς την αποσύνθεσή του, με την πιθανότητα μετασχηματισμού της κατάστασης στη γενική περίπτωση που περιγράφεται στο *Κεφάλαιο*. Η ιστορία των γεγονότων, η «μεγαλύτερη απ' όλους τους μαρξιστές», όπως έλεγε ο Χίλφερντινγκ, επαλήθευσε την απειλητική πρόβλεψη του Μαρξ.

Στο σημείο αυτό ας ξεκαθαρίσουμε μια σοβαρή σύγχυση που προέκυψε από μια ιδεολογική ανάγνωση των γραπτών του Μαρξ για τη Ρωσία κατά το διάστημα 1881-1882. Πολλοί διακεκριμένοι συγγραφείς είδαν τη μαρξική ιδέα μιας «ρωσικής επανάστασης» που συναντάμε στην αλληλογραφία του αλλά και στον «Πρόλογο» του *Μανιφέστου*, το 1882, ως το προάγγελμα των επαναστάσεων του 20ού αιώνα, και ιδίως των επαναστάσεων που καθοδηγήθηκαν από μαρξιστές, αρχίζοντας από την κατάληψη της εξουσίας από τους μπολσεβίκους. Έτσι λοιπόν, σύμφωνα με τον Shanin, η νέα θέση του Μαρξ δικαιώνεται από τις «νικηφόρες επαναστάσεις που καθοδήγησαν οι μαρξιστές» στις καθυστερημένες χώρες, μερικές από τις οποίες, αρχίζοντας από τη Ρωσία «και με την καθοδήγηση των Λένιν, Μάο και Χο, αποδείχτηκαν σοσιαλιστικές ως προς την καθοδήγηση αλλά και τα αποτελέσματα, ενώ καμιά σοσιαλιστική επανάσταση δεν πραγματοποιήθηκε στη Δύση» (1983: 25, 254). Αντίστοιχα, ο Dussel γράφει: «Ασφαλώς η Ρωσία ακολούθησε το δρόμο που προέβλεψε ο Μαρξ (*siguió el camino previsto por Marx*). Πραγματοποίησε την επανάστασή της χωρίς να περάσει από τον καπιταλισμό, δίνοντας τη δυνατότητα στην αγροτική ρωσική κοινότητα να περάσει, σε μεγάλο βαθμό, άμεσα από την κοινοτική στην κοινωνική ιδιοκτησία ... από την εποχή της επανάστασης του 1917» (1990: 261. Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο). Ο Michael Löwy, από την πλευρά του, γράφει: «Συχνά λησμονείται ότι, στον πρόλογο της ρωσικής μετάφρασης του *Μανιφέστου*, ο Μαρξ και ο Ένγκελς προέβλεψαν μια υποθετική κατάσταση στην οποία η σοσιαλιστική επανάσταση θα μπορούσε να ξεκινήσει στη Ρωσία και στη συνέχεια να εξαπλωθεί στη δυτική Ευρώπη» (Löwy, 1998: 18-19). Με την ίδια λογική η Raya Dunayevskaya θεώρησε ότι ο «Πρόλογος» του 1882 «προβάλλει την ιδέα ότι η Ρωσία θα μπορούσε να είναι η πρώτη από τις χώρες των οποίων η προλεταριακή επανάσταση θα προηγηθεί της αντίστοιχης στη Δύση» (Dunayevskaya 1991: 187).

Αν τώρα διαβάσουμε τα υπό συζήτηση γραπτά του Μαρξ μ' έναν όχι ιδεολογικό τρόπο, εύκολα βλέπουμε ότι τα κείμενα που μνημονεύονται δεν περιέχουν καμιά αναφορά σε κάποια «προλεταριακή» ή «σοσιαλιστική» επανάσταση στη Ρωσία. Στα κείμενα αυτά τίθεται

πάντα θέμα «ρωσικής επανάστασης» σκέτα. Τίθεται το θέμα της επανάστασης των ρώσων κοινοτικών αγροτών εναντίον του κύριου εχθρού του κοινοτικού συστήματος – του τσαρικού καθεστώτος. Φυσικά, σύμφωνα με τη σκέψη του Μαρξ, αλλά και του Ένγκελς, που ακολουθούσε την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, δεν θα μπορούσε να υπάρξει ζήτημα προλεταριακής επανάστασης σε συνθήκες μιας περίπου απουσίας προλεταριάτου (εκτός και αν η ρωσική εμπειρία του Μαρξ τον έκανε να εγκαταλείψει τον υλισμό του, ενδεχόμενο για το οποίο δεν διαθέτουμε καμιά γραπτή μαρτυρία). Η ιδέα της πιθανότητας μιας προλεταριακής επανάστασης σε μια τεχνολογικά καθυστερημένη κοινωνία όπου το προλεταριάτο απαρτίζει στην καλύτερη περίπτωση ένα πολύ μικρό τμήμα της κοινωνίας γεννήθηκε μέσω μιας θεωρίας που διαδόθηκε την εποχή του πρώτου παγκοσμίου πολέμου και η οποία προωθούσε την αληθοφανή ιδέα της δυνατότητας μιας προλεταριακής επανάστασης που θα έσπαγε τον «ασθενέστερο κρίκο» της παγκόσμιας καπιταλιστικής αλυσίδας, ιδέα που υποτίθεται ότι δεν είχε προβλεφθεί από τους Μαρξ και Ένγκελς, σύμφωνα με τον κύριο εκπρόσωπο αυτής της θεωρίας.

Εκτός του ότι στα κείμενα του Μαρξ απουσιάζει κάθε ιδέα μιας τέτοιας επανάστασης, υπάρχει ένα σημαντικότερο σημείο που θα πρέπει να υπογραμμιστεί εδώ. Υπάρχει πράγματι ένα αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ της σοσιαλιστικής επανάστασης που καθοδηγείται από τους ίδιους τους παραγωγούς, στην κατεύθυνση μιας κοινωνίας ελεύθερης συνεταιριστικής εργασίας, όπως αυτό που ο Μαρξ αποκαλεί «αυτοδραστηριότητα» (*Selbstbetätigung*), και των επαναστάσεων που πραγματοποιήθηκαν στη διάρκεια του 20ού αιώνα υπό την καθοδήγηση όχι των ιδίων των παραγωγών αλλά μιας μικρής συμπαγούς ομάδας εν ονόματί τους, αρχίζοντας από την κατάληψη της εξουσίας από τους μπολσεβίκους, η οποία απέκλεισε ευθύς εξαρχής τους άμεσους παραγωγούς απ' όλες τις πραγματικές εξουσίες παραχωρώντας τους μόνο την κατ' όνομα εξουσία. Ακόμα και αν κανείς εξετάσει την υπό συζήτηση αλληλογραφία του Μαρξ, θα εντυπωσιαστεί από την έμφαση που δίνει το κείμενο του Μαρξ στη δημιουργική δύναμη των άμεσων παραγωγών για τον μετασχηματισμό της κοινωνίας τους. Σε κανένα απολύτως σημείο ο Μαρξ δεν αναφέρεται στην ανάγκη ενός ειδικού μηχανισμού για την υποκατάσταση της αυθόρμητης δραστηριότητας των μαζών στην κατεύθυνση της χειραφέτησής τους¹⁵.

Έτσι λοιπόν ο Μαρξ υπογραμμίζει την ανάγκη υποκατάστασης «του κυβερνητικού θεσμού βόλοστ από μια συνέλευση χωρικών που θα έχει εκλεγεί από τις ίδιες τις κοινότητες, η οποία θα λειτουργεί ως το οικονομικό και διοικητικό όργανο των συμφερόντων τους» (1968: 1567). Η διατύπωση αυτή έρχεται σε πλήρη αντιδιαστολή με τη συστηματική κατάργηση των οργάνων αυτοδιοίκησης των παραγωγών από την αρχή του μπολσεβίκικου καθεστώτος, που κατέληξε στην αιματηρή εκκαθάριση της σοβιετικής δημοκρατίας της Κροστάνδης, της «βιαστικής, αυτοκυβερνούμενης, εξισωτικής, και έντονα πολιτικοποιημένης, σε βαθμό που δεν είχε γνωρίσει ποτέ η Ευρώπη από την εποχή της παρισινής κομμούνας (του 1871)», σύμφωνα με τον πλέον ίσως αξιόπιστο ακαδημαϊκό ιστορικό σχετικά με το ζήτημα (Getzler, 1983: 246). Αυτό που, αντιθέτως θα αντιστοιχούσε κάλλιστα στη μαρξική ιδέα μιας «ρωσικής επανάστασης» ήταν η λαϊκή εξέγερση της Ρωσίας το Φεβρουάριο του 1917, που ξεκίνησε από τους ίδιους τους παραγωγούς, χωρίς καμιά κομματική καθοδήγηση, ως ένα τεράστιο επαναστατικό μαζικό κίνημα σε μια μη προκαθορισμένη επαναστατική

διαδικασία. Η κατάληψη της εξουσίας από τους μπολσεβίκους, που έβαλε φρένο στη διαδικασία αυτή, κατέστρεψε την επαναστατική διαδικασία, (για το συνολικό ζήτημα, βλ. ιδίως Anwiler 1958, Daniels 1967, Ferro, 1967, 1980).

Ο Μαρξ «αναστοχαστής» της προόδου

Είναι γνωστό ότι ο Μαρξ θεωρεί τον «αστικό τρόπο παραγωγής» –δηλ. τον ΚΜΚ– ως τον τελευταίο των προοδευτικών εποχών του οικονομικοκοινωνικού σχηματισμού, πριν από την αντικατάστασή του από έναν ΣΤΠ. Υπό ποία όμως έννοια αντιλαμβάνεται ο Μαρξ την (ανθρώπινη) πρόοδο; Με περισσότερη ακρίβεια, θα μπορούσαμε να καταχωρήσουμε τον Μαρξ στους υποστηρικτές της ιδέας της «προόδου», θεωρούμενης ουσιαστικά ως μιας σωρευτικής και συνεχούς βελτίωσης της κατάστασης των ανθρώπων, χάρη, κυρίως, στις συνεχείς προωθήσεις της επιστήμης και της τεχνολογίας –μιας αντίληψης που συνδέεται με τους Βάκωνα, Ντεκάρτ, Πασκάλ, τους εγκυκλοπαιδιστές και τους θετικιστές του δέκατου ένατου αιώνα– της ίδιας ιδέας που τίθεται σήμερα υπό εξονυχιστική διερεύνηση¹⁶;

Μακράν του να δώσουμε μια οριστική απάντηση σ' αυτό το ερώτημα, πιστεύουμε ότι ο Μαρξ, αντίθετα, «αναστοχάστηκε» την πρόοδο σε μεγαλύτερο βάθος από κάθε άλλο στοχαστή της προόδου. Ο Μαρξ τοποθέτησε σταθερά την (ανθρώπινη) πρόοδο στο ιστορικό της πλαίσιο, και ποτέ ως απόλυτη, αφηρημένη κατηγορία, ποτέ μονοδιάστατα. Μας προειδοποιεί για τον κίνδυνο να λάβουμε την «έννοια της προόδου υπό την τρέχουσα (συνήθη) αφηρημένη» έννοια (1953: 29). Η πρόοδος ήταν γι' αυτόν πάντα μια αντιφατική κίνηση, ταυτόχρονα θετική και αρνητική¹⁷. Μάλιστα θα ήταν δυνατόν να δείξουμε ότι οι περισσότερες από τις κριτικές που ασκούνται σήμερα στην πρόοδο εφαρμόζονται στην προμαρξική μονοδιάστατη ιδέα της προόδου. Πράγματι, οι διάφορες παρεκτροπές της καπιταλιστικής προόδου είχαν ήδη υπογραμμιστεί από τον Μαρξ, ο οποίος τις συνέκρινε με πολύ διεισδυτικό τρόπο με τις περισσότερες σύγχρονες κριτικές της προόδου. Σε αντίθεση όμως με αυτές τις κριτικές, που βασίζονταν σε μια εξίσου μονοδιάστατη ιδέα της προόδου, ο Μαρξ είδε καθαρά τον βαθιά αντιφατικό χαρακτήρα της προόδου σε συνθήκες κεφαλαίου.

Δεδομένου ότι η ιδιοποίηση απλήρωτης υπερεργασίας αποτελεί την κοινή βάση όλων των μέχρι σήμερα υπαρκτών κοινωνικών σχηματισμών (τουλάχιστον αρχίζοντας με μια ορισμένη περίοδο), ο Μαρξ θεωρεί τον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό ανώτερο των προγενέστερων κοινωνικών σχηματισμών, ακριβώς επειδή με τον συγκεκριμένο τρόπο ιδιοποίησης της υπερεργασίας από τους άμεσους παραγωγούς το κεφάλαιο, αντίθετα με οποιονδήποτε άλλο προγενέστερο τρόπο παραγωγής, συμβάλλει στην καθολική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, συνθήκη βασική για την οικοδόμηση της νέας κοινωνίας. Αυτό επιτυγχάνεται βεβαίως με ένα τεράστιο κόστος για την κοινωνία, που υφίσταται μια «μακρά και επώδυνη ιστορία ανάπτυξης» (1987: 110). Την τάση αυτή του κεφαλαίου προς μια καθολική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, που δεν γνωρίζει κανένα συγκεκριμένο όριο, ο Μαρξ την ονομάζει «θετική όψη» του κεφαλαίου, μόνο σε σύγκριση με τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, ή σε αντίθεση με τους προγενέστερους τρόπους παραγωγής, όπου η «ανθρώπινη ανάπτυξη είχε μόνο έναν περιο-

ρισμένο και τοπικό χαρακτήρα» (1953: 313, 1988: 107). Ωστόσο, ο Μαρξ υπογραμμίζει, περισσότερο από κάθε άλλο κριτικό του κεφαλαίου, τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα αυτής της «θετικής όψης» της καπιταλιστικής προόδου.

Η θέση του Μαρξ σε σχέση με την πρόοδο προκύπτει από το γεγονός ότι απορρίπτει τη «δογματική διάκριση μεταξύ καλού και κακού», υπέρ μιας «διαλεκτικής κίνησης» που συνίσταται στην αναγκαία συνύπαρξη των δύο αντιφατικών πλευρών και της συγχώνευσής τους σε μια νέα κατηγορία» (1965: 81). Στην εισαγωγική παράγραφο του παρόντος άρθρου σημειώσαμε ήδη με ποιο τρόπο ο Μαρξ υπογραμμίζει τις καταστροφικές παρεκτροπές του κεφαλαίου που συνυπάρχουν αναγκαστικά με τη «θετική του πλευρά» (σε σύγκριση με τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής). Έτσι λοιπόν, όταν ο Μαρξ παραπέμπει επιδοκιμαστικά σ' ένα απόσπασμα του Richard Jones, όπου ο τελευταίος μιλάει ακριβώς για την «πρόοδο» στις σύγχρονες κοινωνίες, χαρακτηρίζοντάς την ως ασφαλώς «όχι την πλέον επιθυμητή κατάσταση πραγμάτων» (όσον αφορά τη σχέση μεταξύ εργατών και «συσσωρευμένων κεφαλαιακού αποθέματος»), η οποία ωστόσο θα πρέπει να θεωρείται ότι συνιστά μια φάση στην πορεία της φιλοπονίας που σφράγισε μέχρι τώρα την πρόοδο των αναπτυσσόμενων εθνών», ερμηνεύει αυτό το απόσπασμα του Jones υπό την έννοια της δήλωσης ότι ο ΚΤΠ αποτελεί μια «τεράστια πρόοδο σε αντίθεση με όλες τις προγενέστερες μορφές, αν λάβουμε υπόψη μας τις παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνικής εργασίας», ενώ ταυτόχρονα υπογραμμίζει την «ανταγωνιστική μορφή» αυτής της προόδου, που εμπεριέχει επίσης την αναγκαιότητα της ανατροπής της» (1962: 425).

Η ίδια η αρχή της παραγωγής χάριν της παραγωγής, η αναγνώριση του πλούτου χάριν του ίδιου του πλούτου, ως υπέρτατου αγαθού, που οδηγεί στην καθολική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνικής εργασίας και που σηματοδοτεί τη «θετική πλευρά» του σύγχρονου κόσμου, δείχνει επίσης, ταυτόχρονα, την άλλη πλευρά της προόδου, τον οπισθοδρομικό και κατώτερο χαρακτήρα της στον «σύγχρονο κόσμο», σε σύγκριση με τον «παλαιό κόσμο», ανεξάρτητα από τους διάφορους τύπους στενότητας που κατά τα άλλα σηματοδοτούν αυτόν τον τελευταίο. Έτσι λοιπόν η κλασική ιδέα ότι σκοπός της παραγωγής είναι ο άνθρωπος και δεν είναι η παραγωγή σκοπός του ανθρώπου φαίνεται «πολύ υπεροπτική απέναντι στον σύγχρονο κόσμο». Σε σύγκριση με τη μορφή της «πλήρους κενότητας» με την οποία εμφανίζεται η «πλήρης ανάπτυξη της ανθρώπινης ουσίας (des menschlichen Innern)» στον σύγχρονο κόσμο (την «αστική οικονομία»), ο παιδιάστικός παλαιός κόσμος φαίνεται ανώτερος» (1953: 387). Σχολιάζοντας τον Μόργκαν, αναφερόμενος στην πρώιμη περίοδο της ανθρώπινης εξέλιξης, ο Μαρξ αντιδιαστέλλει την απουσία πάθους για κατοχή που χαρακτηρίζει τους πρώιμους ανθρώπους με την κατοχή που αποτελεί «σήμερα μια τόσο κατευθυντήρια δύναμη του ανθρώπινου νου» (Krader 1974: 128, η υπογράμμιση στο πρωτότυπο. Η έκφραση στα αγγλικά)¹⁸. Και πάλι, στο πρώτο σχεδιάσμα της επιστολής προς τον Zassulitch, ο Μαρξ δηλώνει ότι «δεν θα πρέπει να φοβόμαστε τη λέξη "αρχαϊκός"», ότι η «ζωτικότητα των πρωτόγονων κοινοτήτων ήταν ασύγκριτα μεγαλύτερη», όχι μόνο σε σύγκριση με τις σημιτικές, τις ελληνικές, τις ρωμαϊκές κοινωνίες, αλλά «ακόμα περισσότερο σε σχέση με τις σύγχρονες καπιταλιστικές», και προσθέτει ότι ορισμένοι αστοί συγγραφείς «ξεμυαλισμένοι (épris) με το καπιταλιστικό σύστημα και προσπαθώντας να δοξάσουν αυτό το σύστημα και να δείξουν την ανωτερότητά του είναι ανίκανοι να το κατανοήσουν» (Marx 1968: 1568).

Μερικά χρόνια νωρίτερα, ο Μαρξ έγραφε σαρκαστικά: «Ο Αντίπατρος, ένας έλληνας ποιητής της εποχής του Κικέρωνα, χαιρέτησε την ανακάλυψη του νερόμυλου ως τον απειλευθέντα των σκλάβων γυναικών και θεμελιωτή της χρυσής εποχής. Αχ αυτοί οι παγανιστές! Όπως είχε ανακαλύψει ο πολιμαθής Bastiat, και πριν απ' αυτόν ο ακόμα περισσότερο προικισμένος McCulloch, δεν καταλάβαιναν τίποτα από πολιτική οικονομία και χριστιανισμό. Μεταξύ άλλων δεν αντιλαμβάνονταν ότι η μηχανή είναι το πιο δοκιμασμένο μέσο για την επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας. Οι παγανιστές αυτοί συγχωρούσαν τη δουλεία ενός ανθρώπου ως το μέσο για την ανθρώπινη ανάπτυξη ενός άλλου. Τους έλειπε όμως η ειδική χριστιανική φιλανθρωπία της προτροπής για τη δουλεία των μαζών με σκοπό τη μετατροπή των αγροίκων ή των ημιμαθών σε "διατρεπείς υφαντές", "κατασκευαστές μακρών λουκάνικων", και "εμπόρους εντυπωσιακής μαύρης μπογιάς παπουτσιών"» (1987: 396-97. Οι λέξεις εντός εισαγωγικών στο πρωτότυπο είναι στα αγγλικά).

Η μαρξική θεώρηση της προόδου σε συνθήκες κεφαλαίου ως ουσιαδώς αντιφατικής (ανταγωνιστικής) φαίνεται επίσης καθαρά στις παρατηρήσεις του για τους δύο μεγάλους κλασικούς οικονομολόγους, τον Ρικάρτο και τον Σισμοντί – όσον αφορά τις αντίστοιχες απόψεις τους σχετικά με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας σε συνθήκες ΚΤΠ. Ο Ρικάρτο, ο οποίος θεωρούσε την καπιταλιστική παραγωγή ως την απόλυτη μορφή παραγωγής και επέμενε στη δημιουργία του πλούτου χάριν του πλούτου, στην παραγωγή χάριν της παραγωγής, η οποία δεν γνωρίζει φραγμούς και δεν σ' αντανά αντιφάσεις, έδειχνε μια «βαθιά κατανόηση της θετικής φύσης του κεφαλαίου». Ο Σισμοντί, από την πλευρά του, «συνέλαβε σε βάθος» τα «πεπερασμένα όρια» (Borniertheit) του κεφαλαίου, την «αρνητική του μονομέρεια», με τη «βαθιά του αίσθηση ότι η καπιταλιστική παραγωγή είναι αντιφατική» και ότι οι αντιφάσεις αναπτύσσονται με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας. Ο Ρικάρτο κατανόησε περισσότερο την καθολική τάση του κεφαλαίου, ο Σισμοντί περισσότερο τα πεπερασμένα του όρια. Ενώ η οπτική του Ρικάρτο ήταν «επαναστατική» σε σχέση με την παλαιά κοινωνία, η οπτική του Σισμοντί ήταν «αντιδραστική» σε σχέση με την καπιταλιστική κοινωνία (1953: 314, 1962: 48, 50. Η υπογράμμιση δική μας).

Θα ήταν τελείως λάθος να περιγράψουμε τον Μαρξ –όπως κάνουν συχνά κάποιοι οικονομολόγοι– ως έναν κατέξοχην προντουκτιβιστή, έναν αρχιερέα της παραγωγής χάριν της παραγωγής¹⁹. Όλοι γνωρίζουν τα κολακευτικά λόγια του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* για τα υλικά επιτεύγματα της αστικής τάξης, για την τεράστια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας. Αναφεροθήκαμε επίσης προηγουμένως στη μεγάλη σημασία που αποδίδει ο Μαρξ στην ανάπτυξη αυτών των δυνάμεων ως προϋπόθεση της ανθρώπινης χειραφέτησης. Μάλιστα ο Μαρξ θεωρεί «ορθή» την επιμονή του Ρικάρτο στην ανάγκη της απειριόριστης παραγωγής χωρίς καμία έγνοια για τους ανθρώπους και θεωρεί τις κριτικές που απευθύνονται στον Ρικάρτο σ' αυτό το σημείο «αντιδραστικές»²⁰. Θα πρέπει ωστόσο να είμαστε προσεκτικοί και να παρατηρήσουμε ότι, όταν ο Μαρξ αναφέρεται μ' αυτή την ευκαιρία στη θέση του Ρικάρτο για την «εξίσωση του προλεταριάτου με τις μηχανές ή τα υποζύγια ή τα εμπορεύματα» και φτάνει μέχρι του σημείου να πει ότι την άποψη αυτή δεν την «εννοεί ο Ρικάρτο» και ότι είναι «στωική, επιστημονική, αντικειμενική», ο Μαρξ το κάνει, όπως διευκρινίζει ο ίδιος, γιατί «από την οπτική γωνία (του Ρικάρτο) η παραγωγή μ' αυτό τον τρόπο ενισχύεται», γιατί οι προλετάριοι είναι «απλά μηχανές ή υποζύγια ή

αλλά εμπορεύματα της αστικής παραγωγής». Με άλλα λόγια, η «αναλγησία (Rücksichtslosigkeit) του Ρικάρντο δεν ήταν μόνο επιστημονικά τίμια, αλλά και επιστημονικά αναγκαία για την οπτική του», στο βαθμό που ο Ρικάρντο, θεωρώντας την «καπιταλιστική παραγωγή την πλέον συμφέρουσα για τη δημιουργία πλούτου», κάτι που ήταν «σωστό για την εποχή του», προσέφερε μια επιστημονικά τίμια παρουσίαση της αστικής πραγματικότητας (1959: 106, 107, 108. Οι υπογραμμίσεις στα χωρία του Μαρξ είναι δικές μας)²¹. Βεβαίως ο έπαινος αυτός του Ρικάρντο βαδίζει χέρι χέρι με την ανυστερή κριτική που απευθύνει ο Μαρξ στη «μονομέρεια» του τελευταίου, την άρνηση του αντιφατικού χαρακτήρα του ΚΤΠ, που θεωρείται απ' αυτόν ως ο «απόλυτος τρόπος παραγωγής».

Έτσι λοιπόν ο Μαρξ, μακράν του να παρουσιάζει την προντοικτιβιστική αρχή ως δική του, υπογραμμίζει ότι η αρχή αυτή αντανάκλα την πραγματικότητα του αδιάκοπου αγώνα του κεφαλαίου για την παραγωγή και την ιδιοποίηση πλούτου, ενός αγώνα που διαμεσολαβείται από την απεριόριστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας. Βεβαίως ο Μαρξ τονίζει ότι η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας τελικά σημαίνει την «ανάπτυξη του πλούτου της ανθρώπινης φύσης ως σκοπού δι' εαυτόν» (1959: 107. Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο). Ο ΚΤΠ δείχνει την «εκπολιτιστική του πλευρά» μόνο στο βαθμό που αυτός ο τρόπος παραγωγής συμβάλλει περισσότερο σ' αυτή τη διαδικασία συγκρινόμενος με τους προγενέστερους τρόπους παραγωγής. Ταυτόχρονα, όπως ποτέ δεν παραλείπει να υπογραμμίσει ο Μαρξ, η διαδικασία αυτή, λόγω της ίδιας της φύσης του κεφαλαίου, δεν μπορεί παρά να είναι ενδοφύκως ανταγωνιστική, δεν μπορεί παρά να έχει βαθιά καταστροφικές διαστάσεις. Για τον Μαρξ, ο «αρνητικός ή αντιφατικός χαρακτήρας της καπιταλιστικής παραγωγής (είναι ότι) η παραγωγή αυτή είναι αδιάφορη και σε αντίθεση με τους παραγωγούς. Ο παραγωγός (είναι) ένα απλό μέσο παραγωγής, ο υλικός πλούτος είναι ο σκοπός δι' εαυτόν. Επομένως, η ανάπτυξη αυτού του υλικού πλούτου (βρίσκεται) σε αντίθεση και γίνεται εις βάρος του ανθρώπου» (1988: 107, η υπογράμμιση δική μας)²². Ωστόσο, στο βαθμό που το κεφάλαιο συνεχίζει, δεν μπορούμε να έχουμε το ένα χωρίς το άλλο. Γενικά, με δεδομένο το χωρισμό μιας κοινωνίας σε τάξεις, «αν δεν υπάρχει ανταγωνισμός, δεν υπάρχει πρόοδος». Αυτός είναι ο «νόμος που έχει ακολουθήσει ο πολιτισμός μέχρι τις μέρες μας. Μέχρι σήμερα οι παραγωγικές δυνάμεις αναπτύχθηκαν χάρη στο ανταγωνιστικό ταξικό καθεστώς» (Marx 1965: 35-36. Η υπογράμμιση δική μας).

Ενώ ο Μαρξ επαινεί τον Σισμοντί για τη βαθιά του ανάλυση της αντίφασης του κεφαλαίου (την οποία δεν μπορούσε να κατανοήσει ο Ρικάρντο), ο Μαρξ ασκεί κριτική στον Σισμοντί για το ότι επιχείρησε να εξαλείψει αυτές τις αντιφάσεις θέτοντας «ηθικά και νομικά όρια» στο κεφάλαιο «έξωθεν», τα οποία το κεφάλαιο αναγκαστικά αποβάλλει ως «έξωτερικούς και τεχνητούς φραγμούς» (1953: 314) (Πόσο εκπληκτικά σύγχρονο ακούγεται αυτό!²³) Μάλιστα η κριτική της τάσης του κεφαλαίου προς μια απεριόριστη ανάπτυξη των ανθρώπινων παραγωγικών δυνάμεων αδυνατεί να αντιληφθεί ότι, παρότι η ανάπτυξη αυτή πραγματοποιείται «αρχικά εις βάρος της πλειοψηφίας των ανθρώπων, ακόμα και ολόκληρων τάξεων», τελικά ξεφεύγει από αυτό τον ανταγωνισμό και συμπίπτει με την ανάπτυξη των μεμονωμένων ανθρώπων», ότι «η υψηλότερη ανάπτυξη της ατομικότητας ετέρχεται μόνο μέσω μιας ιστορικής διαδικασίας, κατά την οποία θυσιάζονται οι άνθρωποι» (1959: 107. Η υπογράμμιση δική μας). Ο Μαρξ δεν χαρακτηρίζει την ολέθρια αυτή κατάσταση –την καταστροφή της πλειοψηφίας ως

αντίτιμο της “προόδου” – ως νόμο καθολικής ισχύος και για όλες τις εποχές. Θεωρεί ότι η κατάσταση αυτή ισχύει στη διάρκεια αυτού που αποκαλεί «προϊστορία της ανθρώπινης κοινωνίας». Ο Μαρξ το διευκρινίζει πολύ καθαρά χρησιμοποιώντας σχεδόν ταυτόσημη ορολογία σε δύο κείμενά του: «Πράγματι, στην ιστορική εποχή που εισάγει σε μια σοσιαλιστική συγκρότηση της ανθρωπότητας η ανάπτυξη του γενικού ανθρώπου εξασφαλίζεται μόνο με αντίτιμο τη μέγιστη σπατάλη της ατομικής ανάπτυξης» (1976:327, 1992: 124-25. Η φράση αυτή εμφανίζεται σχεδόν ταυτόσημη στα δύο χειρόγραφα. Η υπογράμμιση δική μας)²⁴.

Συμπέρασμα

Ας έρθουμε σε κάποια συμπεράσματα. Η ίδια η παλαιά κοινωνία δημιουργεί αντιφατικά τις συνθήκες της άρνησής της, σε συνδυασμό με τις συνθήκες οικοδόμησης μιας κοινωνίας ελεύθερων και συνεταιρισμένων παραγωγών. Από αυτή την άποψη οι δύο βασικές υλικές συνθήκες είναι μια τεράστια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας και η ανάπτυξη της εργασίας ως κοινωνικής εργασίας. Ανάμεσα στους μέχρι τώρα υπάρχοντες τρόπους παραγωγής μόνον ο ΚΤΠ δημιουργεί αυτές τις συνθήκες. Παρότι ο σοσιαλισμός θα μπορούσε να αναδυθεί σε μια ουσιαστικά μη καπιταλιστική κοινωνία, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα έχει ήδη υπονομευθεί στο εσωτερικό της κάποια μορφή κοινοτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, η διαδικασία θα μπορούσε να αποδειχθεί βιώσιμη μόνον εφόσον θα είχε τη στήριξη των υλικών κατακτήσεων του καπιταλισμού από το εξωτερικό. Μια τέτοια στήριξη δύσκολα μπορούμε να τη φανταστούμε χωρίς μια νικηφόρα προλεταριακή επανάσταση στις καπιταλιστικές χώρες.

Ωστόσο, δεδομένης της ειδικής φύσης του κεφαλαίου, η δημιουργία των εν λόγω υλικών συνθηκών –που συνήθως αποκαλούνται υλική πρόοδος– σε συνθήκες κεφαλαίου αποκτάται υποχρεωτικά με αντίτιμο μια τρομερή δαπάνη σε ανθρώπους, συμπεριλαμβανομένων όλων εκείνων που τους περιβάλλουν. Το κεφάλαιο δεν είναι σε θέση να δημιουργήσει τις συνθήκες της άρνησής του, όπως επίσης τις συνθήκες για την οικοδόμηση μιας νέας κοινωνίας, εκτός και αν θυσιάσει, κατά το παράδειγμα του Τιμούρ, δεκάδες χιλιάδες ανθρώπινες ψυχές. Πολλοί μελετητές υπογράμμισαν μονομερώς την οπισθοδρομική ή αρνητική πρόοδο σε συνθήκες κεφαλαίου, όπως πολλοί άλλοι υπογράμμισαν εξίσου μονομερώς τη θετική της πλευρά. Ο Μαρξ «αναστοχάστηκε» την πρόοδο σε μεγαλύτερο βάθος και καθαρότερα ίσως από οποιονδήποτε άλλον, υπογραμμίζοντας το αδιαχώριστο αυτών των αντιφατικών πλευρών που ανήκουν στην ίδια διαδικασία καπιταλιστικής ανάπτυξης. Στα πλαίσια αυτού του τρομακτικά ανταγωνιστικού κοινωνικού σχηματισμού, δεν μπορούμε να έχουμε απλά μόνο την «καλή» πλευρά και όχι την «κακή» πλευρά της προόδου. Μάλιστα η ίδια η αρνητική πλευρά αποδεικνύεται θετική στο βαθμό που γεννά υποχρεωτικά την κακή πλευρά – τη μαζική αντίσταση και τον αγώνα των θυμάτων του κεφαλαίου για το ξερίζωμα της ίδιας της βασικής αιτίας²⁵. Όπως τονίζει ο Μαρξ στη γαλλική έκδοση του *Κεφαλαίου*, «στην ιστορία, όπως και στη φύση, η σήψη είναι το εργαστήριο της ζωής» (1965: 995. Το απόσπασμα δεν επαναλαμβάνεται στη γερμανική έκδοση).

Μετάφραση: Σάββας Μιχαήλ

Σημειώσεις

1. «Ο πραγματικός πλούτος είναι η αναπτυσσόμενη παραγωγική δύναμη όλων των ανθρώπων. Σ' αυτές τις συνθήκες μέτρο του πλούτου δεν αποτελεί ο εργάσιμος χρόνος, αλλά ο διαθέσιμος (ελεύθερος) χρόνος» (1953: 596).

2. «Το κεφάλαιο εκπροσωπεί την καθολική μορφή πλούτου ... αποτελεί το ατεριόριστο, χωρίς μέτρο σύγκρισης, κίνητρο υπέρβασης (hinauszuhehen) των ορίων του. Κάθε του όριο θα πρέπει να περιοριστεί. Σε διαφορετική περίπτωση παύει να είναι κεφάλαιο – χρέμα που παράγει τον εαυτό του ... Το κεφάλαιο ως τέτοιο δημιουργεί μια πεπερασμένη υπεραξία, γιατί δεν είναι σε θέση να διεκδικήσει άμεσα ... μια άπειρη ποσότητα (υπεραξίας). Είναι όμως μια αδιάλειπτη κίνηση για τη δημιουργία περισσότερης υπεραξίας. Ο ποσοτικός φραγμός στην υπεραξία εμφανίζεται στο κεφάλαιο μόνο ως φυσικό όριο, ως αναγκαιότητα, την οποία πασχίζει συνεχώς να υπερπηδήσει, συνεχώς να παραβιάσει» (1953: 240. Η έκφραση άμεσα (at once) εμφανίζεται αγγλικά στο πρωτότυπο).

3. «Η πορεία ανάπτυξης της κοινωνίας ουδόλως οφείλεται στο ότι ένα άτομο ικανοποίησε τις ανάγκες του, στο ότι δημιούργησε το υπερπρόϊόν του. Οφείλεται αντίθετα στο ότι ένα άτομο ή μια τάξη ατόμων υποχρεώνεται να εργάζεται περισσότερο απ' ό,τι είναι απαραίτητο για την ικανοποίηση των αναγκών (τους), οφείλεται δηλαδή στο ότι υπάρχει υπερεργασία από τη μια πλευρά, ενώ από την άλλη πλευρά θεωρείται ως δεδομένη η μη εργασία και το πλεόνασμα πλούτου. Από την άποψη της (απτής) πραγματικότητας (Wirklichkeit), η ανάπτυξη του πλούτου υπάρχει μόνο σ' αυτές τις αντιθέσεις. Από την άποψη της δυνατότητας, η ανάπτυξη του είναι ακριβώς η δυνατότητα κατάργησης αυτών των αντιθέσεων» (1953: 305).

4. «Η μεγάλη ιστορική πλευρά του κεφαλαίου είναι η δημιουργία (αυτής) της υπερεργασίας. ... και ο ιστορικός προορισμός (Bestimmung) του κεφαλαίου ικανοποιείται μόλις, από τη μια πλευρά, οι ανάγκες ανατίθονται σε τέτοιο βαθμό ώστε η ίδια η υπερεργασία πέραν της αναγκαίας εργασίας αποτελεί μια καθολική ανάγκη που προκύπτει από τις ίδιες τις ανάγκες των ανθρώπων, και από την άλλη, η γενική φιλοπονία, λόγω της ανστηρίχτης πειθαρχίας του κεφαλαίου, μέσα από την οποία (θα) έχουν περάσει διαδοχικές γενιές, ανατίνονται ως η καθολική κατάκτηση ... Το κεφάλαιο, ως αδιάκοπη προσπάθεια για την καθολική μορφή του πλούτου, οδηγεί την εργασία πέρα από τα όρια των φυσικών της αναγκών, και κατ' αυτό τον τρόπο δημιουργεί τα στοιχεία για την ανάπτυξη μιας πλούσιας ατομικότητας, πολυπλευρης στην παραγωγή, όπως και στην κατανάλωση ... Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο το κεφάλαιο είναι παραγωγικό, είναι δηλαδή μια ουσιαστική σχέση για την ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων» (1953: 231).

5. «Ο καπιταλιστής, ως φανατικός εκπρόσωπος της αξιοποίησης της αξίας του κεφαλαίου, υποχρεώνει ανελέητα την ανθρωπότητα σε μια παραγωγή χωρίς της παραγωγής (και) μ' αυτό τον τρόπο σε μια ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων και τη δημιουργία των υλικών συνθηκών παραγωγής, που αυτές και μόνο είναι σε θέση να οικοδομήσουν τη βάση μιας ανώτερης κοινωνικής μορφής, θεμελιώδης αρχή της οποίας είναι η πλήρης και ελεύθερη ανάπτυξη του κάθε ανθρώπου» (1987: 543).

6. Στο χειρόγραφο για τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ γράφει: «Η ανάπτυξη των δυνάμεων της κοινωνικής εργασίας είναι το ιστορικό καθήκον και η δικαίωση του κεφαλαίου. Μ' αυτόν ακριβώς τον τρόπο δημιουργεί ασυνείδητα τις κοινωνικές συνθήκες ενός ανώτερου τρόπου παραγωγής» (1992: 333, 1964: 269). (Στην έκδοση που δημοσιεύτηκε από τον Ένγκελς ο «τρόπος παραγωγής» άλλαξε σε «μορφή παραγωγής» και ο όρος «ιστορικό» δεν είναι υπογραμμισμένος). Σ' ένα χειρόγραφο που είχε συντάξει λίγο νωρίτερα ο Μαρξ έγραφε: «Ο χωρισμός ιδιοκτησίας και εργασίας είναι η αναγκαία μετάβαση προς το μετασχηματισμό της ιδιοκτησίας των συνθηκών παραγωγής σε κοινωνική ιδιοκτησία. Ο μεμονωμένος εργάτης είναι δυνατόν να επαναπροσδιοριστεί ως άτομο που είναι κύριο των συνθηκών παραγωγής μόνον εφόσον αποχωριστεί από την παραγωγική δύναμη και την ανάπτυξη της εργασίας σε μεγάλη κλίμακα» (1982: 2145. Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο).

7. Πρόκειται για την επιστολή του Μαρξ προς τον Mikhailovsky (1877), την επιστολή του, όπως και διάφορα προσχέδια αυτής της επιστολής, προς τη Vera Zassulich (1881) και τον πρόλογο που είχε συντάξει από κοινού με τον Ένγκελς στη ρωσική έκδοση (1882) του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*. Η αλληλογραφία του Μαρξ με τους Ρώσους είναι γραμμένη στα γαλλικά.

8. Ο Μαρξ αναφέρεται εδώ στο «Μυστικό της Πρωταρχικής Σύσωσης του Κεφαλαίου». Η αναφορά στη «Δυτική Ευρώπη» σε σχέση με αυτό προστέθηκε στη γαλλική έκδοση του έργου και δεν περιέχεται σε καμιά από τις γερμανικές εκδόσεις. Βλ. Marx (1965: 1170).

9. Στο πλαίσιο της πολεμικής αυτής, όταν ο Ένγκελς υποστηρίζει τη δυνατότητα του υπάρχοντος κοινοτικού συστήματος να περάσει σε μια ανώτερη μορφή, «χωρίς να διέλθει από την ενδιάμεση φάση της αστικής τμηματικής ιδιοκτησίας», υπογραμμίζει ότι αυτή η δυνατότητα δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς τη συμβολή

μιας επιτυχημένης προλεταριακής επανάστασης στη Δυτική Ευρώπη, η οποία (και μόνο) θα μπορούσε να προσφέρει στον ρώσο αγροτή ιδίως τα μέσα που αυτός χρειάζεται προκειμένου «να κάνει τη επανάσταση σ' ολόκληρο το αγροτικό του συστημα» (στο Marx-Engels 1964: 47-48). Ταυτόχρονα ο Ένγκελς υπογράμμισε τη σημασία μιας επανάστασης στη Ρωσία – για την πραγματοποίηση της οποίας συγκεντρώνονται όλες οι συνθήκες και η οποία είναι «μεγίστης σημασίας για το σύνολο της Ευρώπης– στο βαθμό που η επανάσταση αυτή θα σαρώσει με μια μόνο κίνηση, τις –μέχρι σήμερα άθικτες– εφεδρείες ολόκληρης της ευρωπαϊκής αντίδρασης» (50).

10. Ο Krader παραφράζει αυτό το απόσπασμα και το συσχετίζει με το προσχέδιο της επιστολής του Μαξ προς τον Zassulitch, θεωρώντας όμως ότι αναφέρεται ειδικά στον «ασιατικό τρόπο παραγωγής» (Krader 1973: 178) και δεν απεικονίζει τη γενική θέση του Μαξ σχετικά με τη διαμόρφωση της νέας κοινωνίας ως προς την «αρχαϊκή», σε αντίθεση με αυτό που επιχειρήσαμε να δείξουμε στο παρόν άρθρο (αναφερόμενοι επίσης στις διαλέξεις του Μαξ το 1865 στο Λονδίνο).

11. Το εγχείρημα των Dussek και Shanin να επεκτείνουν τη ρωσική περίπτωση στον αγροτικό κόσμο εν γένει δεν έχει καμιά βάση στα κείμενα του Μαξ. Όπως δεν υπάρχει στα μαρξικά κείμενα κάτι που θα μπορούσε να στηρίξει τον ισχυρισμό της Dunayevskaya στον οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως. Για να γενικεύσει κανείς την περίπτωση αυτή σε όλες τις αγροτικές κοινωνίες, θα πρέπει να δείξει την ύπαρξη κοινοτικής ιδιοκτησίας, σε αξιολογική κλίμακα, όπως και το ότι η κοινοτική αυτή ιδιοκτησία έχει στη διάθεσή της τις θετικές κατακτήσεις του καπιταλισμού. Κάτι τέτοιο δεν είναι ενοχολο. Και ασφαλώς δεν είναι αυτό που είχε υπόψη τον ο Μαξ.

12. Φαίνεται ότι οι υπέρμαχοι του «ρωσικού δρόμου» που οδηγεί κατευθείαν στον κομμουνισμό δεν πρόσεξαν ακριβώς τη «διαλεκτική της αρνητικότητας» στο δυισμό της κοινότητας», όπως τον αποκαλεί ο Μαξ. Οι ηγέτες αυτοί είδαν κυρίως τη θετική πλευρά του δυισμού, και όχι τα αντιφατικά στοιχεία που περιέχονται σ' αυτόν, τα οποία επανειλημμένα υπογραμμίζει ο Μαξ.

13. Περισσότερο από δέκα χρόνια αργότερα, σε μια επιστολή προς τον Danielson (1892), ο Ένγκελς παρέπεμπε στην επιστολή του Μαξ προς τον Mikhailovsky, όπου αυτός σημειώνει: «ο συγγραφέας μάς λέει ότι αν επέμενε το σχέδιο που εισήχθη το 1861, η obshchina των αγροτών θα κατέρρεε. Νομίζω ότι αυτό ακριβώς βρίσκεται σήμερα σε εξέλιξη ... Φοβάμαι ότι θα πρέπει να θεωρήσουμε την obshchina ως ένα όνειρο του παρελθόντος και να υπολογίζουμε στο μέλλον μια καπιταλιστική Ρωσία. Αναμφίβολα λοιπόν χάθηκε μια μεγάλη ευκαιρία» (Marx, Engels 1972c: 338. Αγγλικά στο πρωτότυπο). Στον *Επίλογο* (1894), ο Ένγκελς παραθέτει επίσης σ' αυτή την επιστολή, για να στηρίξει την ίδια άποψη, ενώ παράλληλα υπογραμμίζει τη σημασία μιας «ρωσικής επανάστασης» προκειμένου να «διαφυλάξει ό,τι απομένει από την κοινότητα», αλλά και να «δώσει στο εργατικό κίνημα της Δύσης μια νέα ώθηση και νέες καλύτερες συνθήκες πάλης, και επομένως να επισπεύσει τη νίκη του προλεταριάτου, χωρίς την οποία η σημερινή Ρωσία δεν μπορεί να περάσει σε σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, ούτε μέσα από τον καπιταλισμό ούτε μέσα από την κοινότητα (Marx, Engels 1972: 431, 435). Μερικά χρόνια αργότερα, η Ρόζα Λούξεμπουργκ, στις μετά θάνατον (και αποσπασματικά) δημοσιευμένες διαλέξεις της για την πολιτική οικονομία στην κομματική σχολή (αρχές του 1907), παρέθεσε στοιχεία σχετικά με τη σταδιακή διάβρωση της κοινοτικής έγγειας ιδιοκτησίας στη Ευρωπαϊκή Ρωσία για την περίοδο 1890-1900. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς μας, από τα στοιχεία αυτά, φαίνεται ότι η κοινοτική έγγεια ιδιοκτησία κατά την περίοδο αυτή μειώθηκε από το 34% στο 31% της συνολικής έγγειας ιδιοκτησίας της Ευρωπαϊκής Ρωσίας (Luxemburg 1972: 97). Αξίζει να σημειωθεί ότι η άποψη της Λούξεμπουργκ για την τσαρική πολιτική που αφορούσε τις ρωσικές κοινότητες ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη με την άποψη του Μαξ, που βασιζόταν στα συμπεράσματα των ρωσικών του πηγών. Η Λούξεμπουργκ συνέκρινε την πυκνότητα άλλων αγροτικών κοινοτήτων (στην Ινδία και αλλού), όπου οι κοινότητες αυτές καταστράφηκαν μέσω της «σύγκρουσης με τον ευρωπαϊκό καπιταλισμό», και κατέληγε ότι στη Ρωσία «η ιστορία ακολούθησε μια άλλη πορεία», όπου το κράτος δεν επιδίωκε τη βίαιη καταστροφή των αγροτικών κοινοτήτων, αλλά επιδίωκε να τις σώσει και να τις διαφυλάξει με κάθε δυνατό μέσο» (95).

14. Αξίζει να σημειωθεί ότι την ίδια περίοδο κατά την οποία ο Μαξ συνέτασσε την εν λόγω αλληλογραφία του –για την ακρίβεια, το 1880– δήλωνε επίσης, σε διαφορετικές συνθήκες, ότι «τα υλικά και πνευματικά στοιχεία της συλλογικής μορφής των μέσων παραγωγής συγκροτούνται από την ανάπτυξη της ίδιας της αστικής τάξης» (1965: 1538).

15. Βλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις του Rubel (1971: 419).

16. Μ' αυτόν τον τρόπο, το άρθρο σχετικά με την «ιδέα της προόδου» στην έγκυρη *Encyclopedia of Philosophy* (τόμος 6, Macmillan, New York, 1967) κατατάσσει τον Μαξ, από αυτή την άποψη, στην ίδια ομάδα με τον Τζον Στούαρτ Μιλ και τον Ωγκύστ Κοντ.

17. Σ' ένα έργο των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του 1840 γράφει ο Μαξ: «Παρά τις αξιώσεις της "προόδου", βλέπουμε συνεχώς υφέσεις και κυκλικές κινήσεις (kreisbewegungen) ... Η κατηγορία της προόδου είναι απο-

λύτως αφηρημένη και στερείται κάθε περιεχομένου ... Όλοι οι κομμουνιστές και σοσιαλιστές συγγραφείς αργίζουν με την παρατήρηση ότι ... όλη η πνευματική πρόοδος υπήρξε μέχρι σήμερα πρόοδος εναντίον της μάζας της ανθρωπότητας που οδηγήθηκε σε μια αυξανόμενη απάνθρωπη κατάσταση. Χαρακτήρισαν λοιπόν την πρόοδο ως μια ανεπαρκή, αφηρημένη φράση, και θεωρήσαν ότι αποτελεί μια θεμελιώδη σιγή του πολιτισμένου κόσμου. Για το λόγο αυτόν, υπέβαλαν την πραγματική βάση της σημερινής κοινωνίας σε μια αποφασιστική κριτική. Σ' αυτή την κομμουνιστική κριτική αντιστοιχεί ταυτόχρονα το μεγάλο μαζικό κίνημα εναντίον του οποίου αναπτύχθηκε η προφητούμενη ιστορική εξέλιξη» (1972a: 88-89. Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο).

18. «Η σύγχρονη οικογένεια περιέχει εν σπέρματι όχι μόνο τη δουλοκτησία, αλλά και τη δουλοπαροικία. Στους κόλπους της περιέχει σε σμίκρυνση όλους τους ανταγωνισμούς που αργότερα αναπτύχθηκαν ευρέως στην κοινωνία και το κράτος της» (Marx, στο Krader 1974: 120).

19. Βλέπε, π.χ., Benton (1989, 1991) και Sikorski (1993). Για μια εξαιρετική ανασκευή του «νεομαλθουσιανού» μαρξισμού» του Benton, βλέπε Burke (1998).

20. Στο «Urtext» (1858) ο Μαξ ανιχνεύει αυτή την επιμονή της παραγωγής χάριν της παραγωγής πολύ νωρίτερα, στο έργο του Petty, που αντανάκλα το «δραστήριο, ανελέητο, καθολικό κίνητρο πλουτισμού του αγγλικού έθνους κατά τον 17ο αιώνα» (1953: 890).

21. Στο πρώτο χειρόγραφο για τον Τόμο II του *Κεφαλαίου* (σε χωρίο που δεν περιλαμβάνεται στην έκδοση που δημοσίευσε ο Ένγκελς), ο Μαξ σημείωσε ότι ο Ρικάρντο, για τον οποίο «ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι η φυσική και απόλυτη μορφή κοινωνικής παραγωγής» και «η τάξη των παραγωγών εργατών υφίσταται συνολικά μόνον ως μηχανή για την παραγωγή υπεραξίας για τους κατόχους των συνθήπων εργασίας», ήταν ο «οικονομολόγος της μεγάλης βιομηχανίας και βλέπει (έβλεπε) τα πράγματα από την οπτική γωνία της μεγαλοαστικής τάξης» (1988: 376). Δύο περίπου δεκαετίες νωρίτερα, ο Μαξ είχε υπογραμμίσει ότι «η ρικαρτιανή θεωρία συμπυκνώνει ανωτέρα και ανελέητα (impitoyablement) ολόκληρη την αγγλική αστική τάξη, η οποία σιניσιτά το πρότυπο της σύγχρονης αστικής τάξης» (1965: 21).

22. «Η καπιταλιστική παραγωγή», γράφει ο Μαξ, «δεν καταστρέφει μόνο τη σωματική υγεία των κατοίκων της πόλης και την πνευματική ζωή των εργατών της υπαίθρου, αλλά και τις αυθόρμητα αναπτυσσόμενες συνθήκες οργανικών ανταλλαγών μεταξύ της γης και του ανθρώπου... Στην αγροτική οικονομία, όπως και στη βιομηχανία, ο καπιταλιστικός μετασχηματισμός της παραγωγικής διαδικασίας εμφανίζεται ταυτόχρονα ως το μαρτύριο των παραγωγών, το μέσο της εργασίας εμφανίζεται ως μέσο υποδούλωσης και εκπτώσεως των παραγωγών, ο κοινωνικός συνδυασμός της παραγωγικής διαδικασίας εμφανίζεται ως η οργανωμένη ακύρωση της ζωτικότητας, της ελευθερίας και της ατομικής ανεξαρτησίας του εργάτη. Η καπιταλιστική παραγωγή αναπτύσσει την τεχνολογία και το συνδυασμό της διαδικασίας της κοινωνικής παραγωγής μόνο μέσω της ταυτόχρονης εξάντλησης των δύο πηγών από τις οποίες αναβλύζει όλος ο πλούτος: της γης και του εργάτη» (1987: 476-477, 1965: 998-99. Η υπογράμμιση στο γαλλικό κείμενο, σύμφωνα με την πρώτη έκδοση. Βλ. 1983: 413). Η ίδια αγωνία εκφράζεται με πρακτικούς / εμπειρικούς όρους στο ερωτηματολόγιο που συνέταξε ο Μαξ το 1880 σχετικά με τις συνθήκες ζωής και εργασίας των Γάλλων εργατών και εργατριών (1965: 1527-1536).

23. Για ένα παράδειγμα ενός οικολόγου σοσιαλιστή που θα ήθελε να δει να ακυρώνονται οι οικολογικές καταστροφές του κεφαλαίου, ενώ θα διατηρούνται «το χρήμα, η μισθωτή εργασία, τα ορθολογικά χαρακτηριστικά της αγοράς και οι μοριακές επιεικρήσεις», θα ήθελε δηλαδή αυτό που θεωρεί ως την «καλή» και όχι την «κακή» πλευρά του ΚΤΠ, βλ. J. Konel (1995). Φαίνεται ότι η επιρροή του Προυτόν είναι διαρκής!

24. Η φράση στο πρωτότυπο είναι στα αγγλικά (It is in fact only at the greatest waste of individual development that the development of general men is secured in the epochs of history which preludes to a socialist constitution of mankind). Στην υπό τον Ένγκελς έκδοση του τόμου III του *Κεφαλαίου*, η πρωτότυπη αγγλική έκφραση αποδίδεται στα γερμανικά όχι με απόλυτα πιστό τρόπο, κυρίως λόγω του ότι η «σοσιαλιστική συγκρότηση της ανθρωπότητας» αποδίδεται ως «συνειδητή ανασυνκρότηση της ανθρώπινης κοινωνίας». Βλ. Marx 1964: 99. Όσον αφορά την κυριαρχία του κεφαλαίου επί της εργασίας, ο Μαξ γράφει κάπου αλλού: «Από ιστορική άποψη, η αναστροφή αυτή εμφανίζεται ως μια αναγκαία μεταβατική φάση (Durchgangspunkt) για τη βίαιη και εις βάρος της πλειονότητας δημιουργία πλούτου ως τέτοιου, δηλαδή τις ατεριόριστες παραγωγικές δυνάμεις κοινωνικής εργασίας που αυτές και μόνο είναι σε θέση να οικοδομήσουν την υλική βάση μιας ελεύθερης ανθρώπινης κοινωνίας. Θα πρέπει να περάσουμε μέσα από αυτή την ανταγωνιστική μορφή, όπως ακριβώς ο άνθρωπος θα πρέπει να δώσει στις πνευματικές του δυνάμεις μια θρησκευτική μορφή και να τις δομήσει ως ανεξάρτητη δύναμη αντιμετώπιση με αυτόν (1988: 65. η υπογράμμιση στο πρωτότυπο).

Δύο δεκαετίες νωρίτερα ο Μαξ έγραφε: «Η πραγματική, ενεργή συμπεριφορά του ανθρώπου προς τον εαυτό του ως βιολογικού όντος ή η κατάφασή του ως πραγματικού βιολογικού όντος είναι εφικτή μόνον όταν ο άνθρω-

πος θέτει σε λειτουργία όλες τις ιδιαίτερες του δυνάμεις ... (και) σχετίζεται μ' αυτές ως αντικείμενα. Αυτό πάλι είναι εφικτό σήμερα μόνο με τη μορφή της αλλοτρίωσης» (1966: 67. Η υπογράμμιση δική μας).

25. «Ανάλογα με την ανάπτυξη της κοινωνικής εργασίας, και επομένως την ανάδειξη της σε πηγή πλούτου, αναπτύσσεται η φτώχεια και η ήθικη κατάσταση μεταξύ των εργατών και ο πλούτος και η κουλτούρα μεταξύ των μη εργαζόμενων. Αυτός είναι ο νόμος ολόκληρης της μέχρι σήμερα υπαρκτής ιστορίας. Στη σημερινή καπιταλιστική κοινωνία έχουν τελικά δημιουργηθεί οι υλικές συνθήκες που επιτρέπουν και αναγκάζουν τους εργάτες να τσακίζουν αυτή την ιστορική αδικία (geschichtliche Fluch)» (Marx 1966: 175-76).

Βιβλιογραφία

- Anweiler, Oskar. *Die Rätebewegung in Russland 1905-1921*, Leiden, E.J. Brill, 1958.
- Benton, T. "Marxism and Natural Limits" στο *New Left Review* (NLR) (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1989).
- . "The Ecological Challenge to Marxism" στο *NLR* (Μάιος-Ιούνιος 1991).
- Burkett, P. *Marx and Nature. A Red and Green Perspective*, New York, St. Martin's Press, 1999.
- Daniels, Robert V. *The Red October*, New York, Charles Scribner, 1967.
- Dunayevskaya, R. *Rosa Luxemburg. Women's Liberation and Marx's Philosophy of Revolution*, Chicago, University of Illinois Press, 1991.
- . *Selected Writings of the Dialectic in Hegel and Marx*, P. Hudis, K. Anderson (επιμ.), New York, Lexington Books, 2002.
- Dussel, Enrique. *El ultimo Marx (1863-1882)*, Mexico, siglo veintiuno editores, 1990.
- Engels, Friedrich. "Soziales aus Russland" (1875) στο Karl Marx, Friedrich Engels *Ausgewählte Schriften*, τόμ. 2, Berlin, Dietz, 1964.
- . (1894) [zu "Soziales aus Russland"] στο *MEW* 22, Berlin, Dietz, 1962.
- . Aus Engels' Vorarbeiten zum anti Dühring στο *MEW* 20, Berlin, Dietz, 1962.
- Ferro, Marc. *La Révolution de 1917*, τόμ. 1, Paris, Aubier Montaigne, 1967.
- . *Des Soviets au communisme bureaucratique*, Paris, Gallimard, 1980.
- Getzler, Israel. *Krostandt (1917-1927): The Fate of a Soviet Democracy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
- Kovel, J. "Ecological Marxism and Dialectic" στο *Capitalism, Nature, Socialism* (Δεκέμβριος 1995).
- Krader, Lawrence. *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*, Assen, Van Gorcum & Comp., 1974.
- . *The Asiatic Mode of Production*, Assen, Van Gorcum & Comp., 1975.
- Löwy, M. "Globalization and Internationalism" στο *Monthly Review* (Νοέμβριος 1998).
- Luxemburg, Rosa. *Einführung in die National Ökonomie*, Hamburg, Rowohlt, 1972.
- Marx, K. *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. (1857-58)* Berlin, Dietz Verlag, 1953.
- . *Theorien über den Mehrwert* Vol. II (1861-63), Berlin, Dietz, 1959.
- . *Theorien über den Mehrwert* Vol. III (1861-63), Berlin, Dietz, 1962.
- . *Das Kapital* Vol III (1863-1865), Berlin: Dietz, 1964.
- . *Misère de la Philosophie* (1847); *Le Capital*; "Considérations du programme du parti ouvrier français" (1880) στο *Œuvres: Économie I*, Paris, Gallimard, 1965.
- . "Ökonomisch-philosophische Manuskripte (1844)" στο Marx – Engels, *Studienausgabe (MESAI)*, Frankfurt, Fischer, 1966a.
- . "Randglossen Zum Programm der deutschen Arbeiterpartei" στο *MESA II*, 1966b.
- . Sur la "commune rurale et les perspectives révolutionnaires en Russie", στο *Œuvres: Économie II*, Paris, Gallimard, 1968.
- . "Arbeitslohn" (1847), στο *MEW* τόμ. VI, Berlin, Dietz, 1973.
- . "Zur Kritik der politischen Ökonomie, Manuscript (1861-63)" στο Marx – Engels, *Gesamtausgabe (MEGA)* 2.3.1, Berlin, Dietz, 1976.
- . "Ökonomische Manuskripte und Schriften 1858-1861" στο *MEGA*, 2.2, Berlin, Dietz, 1980.
- . "Zur Kritik der politischen Ökonomie, Manuscript (1861-63)" στο *MEGA*, 2. 3.6., Berlin, Dietz, 1982.

-
- , *Das Kapital* Vol. I (1867), στο *MEGA* 2.5, Berlin, Dietz, 1983.
- , *Das Kapital* Vol. I (1872), στο Marx – Engels, *Gesamtausgabe (MEGA)* 2.6, Berlin, Dietz, 1987.
- , “*Das Kapital*”, Buch II (Manuscript I) (1863-1865) και “*Value, Price and Profit*” (1865) στο *Ökonomische Manuskripte (1863-1867)* στο *MEGA*, 2.4.1, Berlin, Dietz 1988.
- , “*Ökonomische Manuskripte (1863-1867)*” στο *MEGA*, 2.4.2, Berlin, Dietz, 1992.
- , (and Engels, F.), “*Die heilige Familie. (1844-1845)*” στο *MEW* 2, Berlin, Dietz, 1972a.
- , “*Preface to the Russian edition of the Communist Manifesto*” (1882). Στο *Marx, Engels Werke (MEW)*, τόμ. IV, Berlin, Dietz, 1972b.
- Karl Marx, Friedrich Engels. *Briefe über “Das Kapital”*, Erlangen, Politladen, 1972c.
- , “*Die Deutsche Ideologie*” (1845-46). Στο *MEW* τόμ. III, Berlin, Dietz, 1973.
- Rubel, Maximilien. *Karl Marx: Essai de biographie intellectuelle*. Paris, Marcel Rivière, 1979.
- Shanin, T. (ed.) *Late Marx and the Russian Road*. New York, Monthly Review Press, 1983.
- Sikorski, *Modernity and Technology*, Tuscalossa, University of Alabama Press, 1993.

